

יורם בר-גל ומשה ענבר (עורכים) מאזור למרחב - ארבעים שנות מחקר גאוגרפי באוניברסיטת חיפה
הוצאה מיוחדת של אופקים בגאוגרפיה 65-64 (2005) 406-384

צבא בעיר - צה"ל ופריסתו הגאוגרפית בירושלים בשנותיה הראשונות של המדינה¹

עמירם אורן

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה

צה"ל מחזיק כיום ומשפיע על יותר מחצי (!) משטח המדינה ועל המרחב האווירי והימי. ההגמוניה המרחבית הצבאית החלה בשנותיה הראשונות של המדינה. המאמר נובע ממחקר שבחן שימושי הקרקע של צה"ל באותה עת, ומנתח את הפריסה הגאוגרפית של צה"ל בירושלים החל ממלחמת העצמאות, בשנת 1948 ועד שנת 1951. מאמר זה יש לראות במסגרת הרחבה של תחום המחקר המשלב בין מקצוע הגאוגרפיה ובין לימודי ביטחון וצבא. הטענה המרכזית היא שאת הפריסה הגאוגרפית הצבאית אין לבחון לאור מודל תיאורטי כלשהו. יש לנתח את עיצובה בשנים אלה לנוכח מצבה האורבני של ירושלים, מחד ולאור מצבה הביטחוני והמדיני המיוחד, מאידך. המאמר מראה כי הנוכחות הצבאית עוצבה בשלוש תקופות: הראשונה, בזמן מלחמת העצמאות, במסגרת המאמץ לשמור על קיומה וריבונותה הישראלית של ירושלים. השנייה, זמן המעבר שלאחר המלחמה שהתאפיין בהקטנה הדרגתית של הנוכחות הצבאית כדי לאפשר קיום אורח חיים אזרחי תקין. השלישית, החלה בשלהי שנת 1949 עם קביעת העיר כבירת ישראל. בדיעבד, דגם הנוכחות הצבאית שנוצר באותה עת השפיע על עיצוב המרחב העירוני והתקיים כמעט שני עשורים, עד מלחמת ששת הימים.

מילות מפתח: שימושי קרקע צבאיים, פריסה גאוגרפית צבאית, ירושלים במלחמת העצמאות, ירושלים בירת ישראל, ירושלים - העיר החצויה

הקדמה

כיום, בשלהי העשור השישי לקיום המדינה, צה"ל מחזיק ומשפיע במידות שונות על יותר מחצי (!) משטחה. הוא גם מכתוב במידה רבה את השימושים במרחב האווירי ובחלקים נרחבים של המרחב הימי. פריסה צבאית רחבה זו נגזרת מצרכים ביטחוניים שונים. ההגמוניה המרחבית הצבאית החלה בשנותיה הראשונות של המדינה וזו נכחה בעבודה על שימושי הקרקע של צה"ל מזמן הקמתו תוך כדי מלחמת העצמאות ועד מחצית שנות ה-50'. מאמר זה הנגזר מהמחקר לעיל, בוחן את הנוכחות הצבאית בירושלים לאור חשיבותה ומעמדה המיוחד מראשית מלחמת העצמאות, ובמיוחד לאור החלטת הממשלה משלהי שנת 1949 להופכה למקום מושבם של הממשלה והכנסת ובכך לקובעה כבירת המדינה.² בחינה זו היא גם לאור העובדה שירושלים היתה בעת זה בהיותה עיר ספר.³

צבא ושימושי קרקע

המחקר המשלב בין מקצוע הגאוגרפיה ובין לימודי ביטחון וצבא. המחקר בשדה ידע זה התמקד בעיקר בנושאים הבוחנים את השפעת הגאוגרפיה על הביטחון כלומר, "הארץ - זירת הביטחון". ההיבטים המדיניים של הביטחון והמרחב האסטרטגי הם עניינו של תחום שהוגדר על ידי גאוגרפים בריטיים, "הגאוגרפיה של הביטחון" (Beteman & Reily 1987) והם בין הנושאים העיקריים של ענף הגאוגרפיה הפוליטית. בהיבטים הטריטוריאליים הצבאיים עוסק ענף הגאוגרפיה הצבאית שהוגדר בשנות ה-60 "יישום עקרונות והידע הגאוגרפי לפתרון בעיות צבאיות" (Jackman 1962) ועניינו חקר השפעת התנאים הגאוגרפיים המשפיעים על העוצמה הצבאית (Peltier & Percy 1966) או על מערכות הצבאיות לרמותיהן: האסטרטגית, האופרטיבית והטקטית (Collins 1998) וכן ההיבטים הגאוגרפיים - מרחביים של המלחמה (O'Sullivan & Miller 1983; Eugene et al. 2001).

עד העשור האחרון המחקר בתחומי הגאוגרפיה הפוליטית והגאוגרפיה הצבאית כמעט ולא עסק

מאמר זה יש לראות במסגרת הרחבה של תחום

והאורבני במשך זמן מלחמת העצמאות, בשנת 1948 ובשנים אחריה, עד שנת 1951. בדיעבד, כפי שהראתה המציאות, דגם נוכחות זה השפיע על עיצוב המרחב העירוני של העיר החצויה והתקיים כמעט שני עשורים. עד מלחמת ששת הימים סימלה נוכחות צבאית זו, בנוסף על הצורך להגן על העיר, את ריבונותה של מדינת ישראל עליה. היא נקבעה הן לאור חשיבותה ומעמדה המיוחד של העיר מראשית מלחמת העצמאות והן לאור החלטת הממשלה משלהי שנת 1949 לקבוע אותה כבירת המדינה ומקום המושב של הממשלה והכנסת.

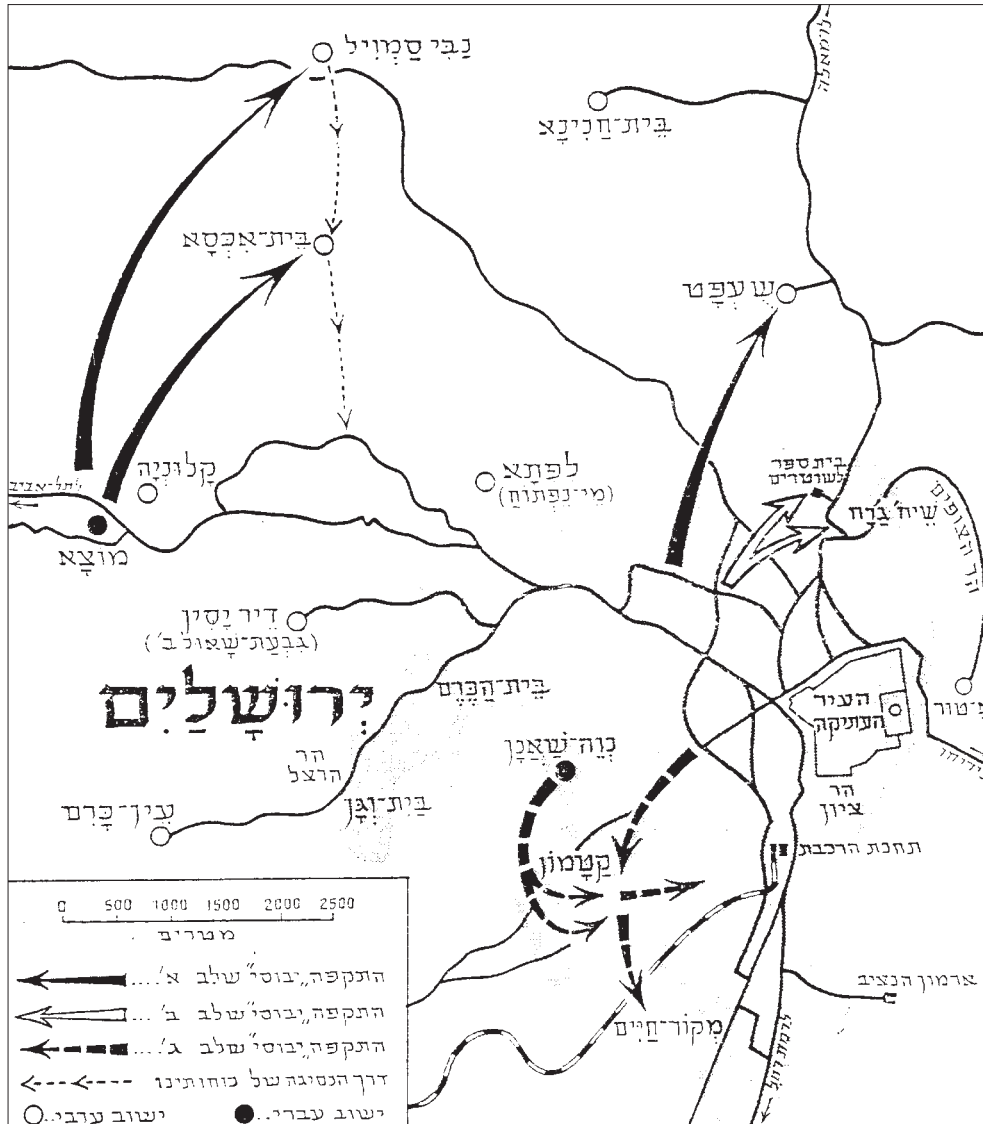
הטענה המרכזית של המאמר היא שאת הנוכחות הצבאית בעיר אין לבחון לאור מודל תיאורטי כלשהו. יש לנתח את עיצובה בשנים אלה לנוכח מצבה האורבני, מחד ולאור מצבה הביטחוני והמדיני המיוחד, מאידך. במלחמת העצמאות היתה ירושלים, לפחות עד תום קרבות הבלמה, עיר במצור. אחרי המלחמה, המשיכה להיות עיר שיש צורך מיוחד להגן עליה. היא היתה עיר ספר חצויה בקצה פרודור הררי שחיבר בינה ובין ליבת המדינה במישור החוף (איור 1). קו שביתת נשק בין מדינת ישראל וממלכת ירדן שעבר בתוכה והפריד בין חלקיה, היה קו חזית. מצידו המערבי בעמדות ונקודות מפתח נמצאו חיילי צה"ל ומולם, בעברו המזרחי של הקו נמצאו עמדות חיילי הלגיון הירדני. זאת ועוד, הטענה היא כי היקף הנוכחות של צה"ל בעיר הושפע מאילוצים תקציביים בפניהם התמודד הצבא באותן שנים, עם בנייתו מחדש לאחר מלחמת העצמאות. כמו כן נגזרה הפריסה הגאוגרפית הצבאית מאינוונטר נכסי המקרקעין והיה צורך להתאימה לצרכים של בניית המערך העירוני הישראלי שלאחר סיום המלחמה.

גישת המחקר ממנה נגזר מאמר זה היא גאוגרפית-היסטורית ואינדוקטיבית, המשחזרת את תמונת המערך הביטחוני-צבאי הפיסי על מרכיביו: סדר הכוחות, המחנות והמתקנים ותשתיות הגבול. המאמר מפרט את הכרונולוגיה של הפעולות שנעשו על ידי אישים ומפקדים שונים בכל האמור לעיל באותן שנים. ממצאי המאמר מבוססים על תיעוד ראשוני שמקורות עיקרו מצויים בארכיונים של המדינה, של צה"ל ושל משרד הביטחון.

בסוגיות של הממשק בין התחום הצבאי ובין התחום האזרחי, ובעיקר בכל הקשור לשימושי קרקע. במחצית הראשונה של שנות ה-90, עם השינויים הגאופוליטיים הגלובליים בעקבות התפרקות בריה"מ, החלה להינתן הדעת גם לשילוב הצבאי והאזרחי. החוקרים החלו לבחון את המשמעויות וההשלכות הגאוגרפיות - מרחביות הנובעות משינויים מהותיים אלה ובנגזרות מהם: צמצום התשתיות הביטחוניות והצבאיות (Coulson 1995; Anderson 1994; 1995).

בשפת הגאוגרפיה והתכנון הפיסי-מרחבי, מקובל המושג "שימושי קרקע" (Land Uses), והגדרתו - ביטוי לניצול משאבי הקרקע של הארץ על ידי בני אדם וההשפעות המרחביות הנובעות מכך (Clark 1985). הקרקע, כמו הון, הנה בדרך כלל משאב המוגבל בהיקפו. השליטה עליו וקבלת החלטות לגבי השימוש בו מעניקה עוצמה למקבליה (Larkin & Grary 1983). סדר העדיפויות המכתיב אותן מוגדר, "מדיניות שימושי קרקע" וזו נובעת משיקולים פוליטיים, כלכליים, חברתיים ועוד (יפתחאל וקדר 2000; Rhind & Hudson 1980). היא עוסקת בהקצאת קרקע למטרות בינוי ופיתוח כלכלי, לחקלאות, לייעור, לתיירות ונופש וכיו"ב (Clawson 1968). תכליתה, השגת איזון בין הדרישות השונות על ידי קביעה רציונלית של יעדי השימוש בה (דרין-דרבקין ואחרים 1972; Feitelson 1999). עד כמה שתמוה הדבר, מדיניות שימושי הקרקע אינה עוסקת בהקצאת קרקע למטרות ביטחון בזמן רגיעה וקל וחומר שלא בעיתות מלחמה. כמו כן השפה הגאוגרפית או התכנונית אינה מגדירה שימושי קרקע ביטחוני כפי שמקובל לגבי המגזר האזרחי. בספרות הגאוגרפית הכללית או הצבאית לא נמצא הגדרות מתאימות ומתודולוגיה לדיון במהותם ובהשלכותיהם של שימושי הקרקע הצבאיים. לכן, הדיון בנושא צריך להיות בהקשר הנסיבות של המקום ושל הזמן, ובכך עוסק מאמר זה.⁴

מאמר זה בוחן את הפריסה הגאוגרפית של הצבא ושימושי הקרקע שלו במרחב קטן ומוגדר במשך תקופה קצרה ביותר של שלוש שנים בלבד. מטרת המאמר לשרטט את היווצרות הנוכחות הפיסי של צה"ל בירושלים, לאור מצבה המדיני הצבאי

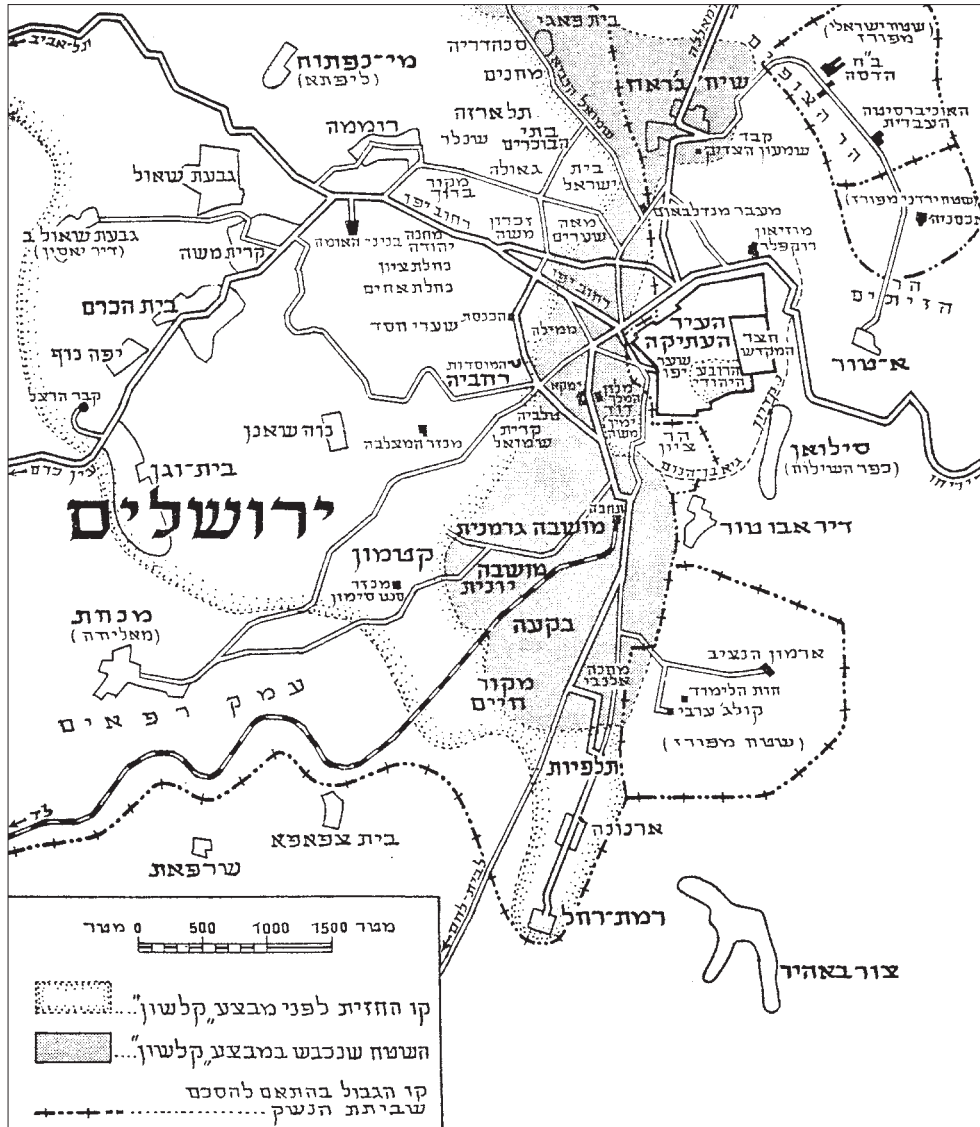

איור 2: מפת מבצע "יבוס", מקור: צה"ל: "מלחמת העצמאות - ראשי פרקים להסברה הוצאת צה"ל מטכ"ל/אג"מ - מה"ד, ענף היסטוריה ומטכ"ל/קצין חינוך ראשי, ענף היסטוריה, מאי 1957, עמ' 59.

של העיר מצפון מליפתא ועד שכונת סנהדרייה. הקטע הארוך ביותר עבר במזרח דרך בתי פאג'יי ליד סנהדרייה, דרך גן ניסיונות, חלקו המזרחי של רחוב שמואל, גוש בתי מנדלבאום, בתי הוגרין, המשכו דרך שוליה המזרחיים של שכונת מוסררה, מנזר נוטר דאם, מלון פאסט מול הפינה הצפון המערבית

ובמקומות אחרים 10-15 מטר בלבד. בקו החזית נקבעו מקומות ומועדי מעבר בין חלקי העיר,⁵ והושג הסדר לפירוז אזור הר הצופים.⁶

קו החזית העירוני חילק, אם כי לא בצורה פורמלית, את העיר לשטח בשליטה ישראלית ולשטח בשליטת הממלכה ההאשמית. קו זה תחם את חלקה הישראלי

איור 3: מפת מבצע קלשון, מקור: צה"ל: "מלחמת העצמאות - ראשי פרקים להסברה הוצאת צה"ל מטכ"ל/אג"מ - מה"ד, ענף היסטוריה ומטכ"ל/קצין חינוך ראשי, ענף היסטוריה, מאי 1957, עמ' 60.

לבית לחם, דרך חלקה האחורי של שכונת מקור חיים וקטמון.⁷ עם תום הקרבות, לאחר שחטיבת הראל עזבה את העיר, סדר הכוחות המבצעי שנמצא בה כלל שבעה גדודים של חטיבת עצינוני ומחוז ירושלים שהחזיקו את קו החזית העירוני בשלוש גזרות: צפונית, מזרחית ודרומית.⁸

של העיר העתיקה, הבנק הערבי, בית טאנוס, חלקה האחורי של שכונת ימין משה, הר ציון, שכונת אבו טור, בואכה לצפון שכונת תלפיות, חוות הלימוד, ועד תחומן המזרחי של השכונות תלפיות וארנונה וקיבוץ רמת רחל. חלקו הדרומי של קו החזית עבר מקיבוץ רמת רחל, גבעת אליהו, חצה את הכביש

הכוחות נקבעה היערכות מבצעית חדשה בקו העירוני, הארוך יותר, שהתבססה על שש עשרה נקודות לאורכו שפריסת היחידות היתה במבנים אזרחיים הסמוכים ושולטים עליו (איור 3).¹⁴

במקביל לקביעת הפריסה המבצעית, על מנת לשוות לעיר אופי אזרחי, אישרה מפקדת חטיבת עצינוני לעיריית ירושלים לפנות את המחסומים שהיו פרוסים בעיר מזמן המערכה הצבאית ושחלקם שימשו גם את הצבא הבריטי.¹⁵

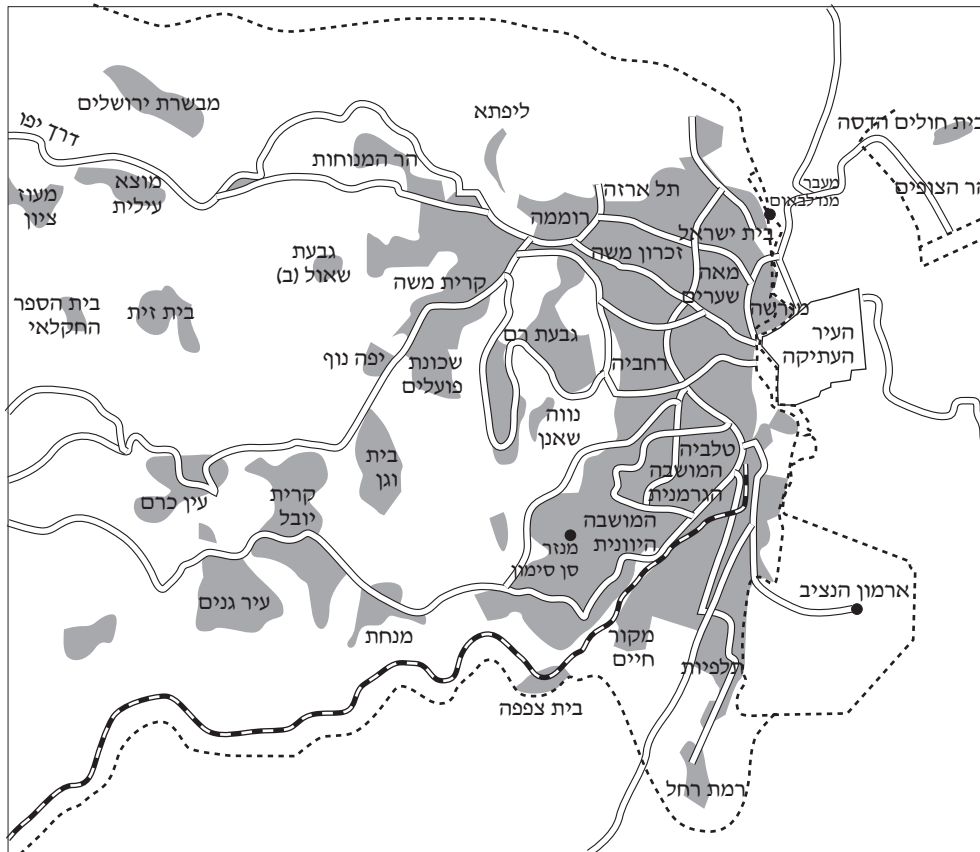
הכוח הצבאי בעיר בזמן זה כלל שני מרכיבים: אחד הכוח המבצעי של הכוחות הלוחמים, והשני העורפי ולוגיסטי: מטה חטיבת עצינוני ומחוז ירושלים, יחידות של החילות והשירותים הכפופים למפקדת מחוז ירושלים או שהיוו שלוחות של המטכ"ל.¹⁶ חלק מהיחידות מוקם במחנות ומתחמים ששימשו את הצבא הבריטי. הבולטים שבהם מתחם בית היתומים הסורי, "מתחם שנלר" ומחנה אלנבי וכן במבנים במרכז העיר, ברחוב יפו וברחוב הנביאים. יחידות צבאיות נמצאו גם באזורים אחרים, בעיקר במבנים בשכונות שנעזבו על ידי בעליהם הערביים שהיו בחזקת האפוטרופוס על נכסי נפקדים, בשכונות בקעה, המושבה היוונית, שכונת בקטמון, ושכונת טלביה, רכוש האויב, בעיקר של נתינים גרמניים במושבה הגרמנית. מתקני ומשרדי היחידות הצבאיות היו חלק מהמארג העירוני על כל חלקיו והיו מפוזרות בכל רחבי מערב ירושלים.¹⁷ יחידות צה"ל השתמשו במבנים שהופקעו מבעלים שונים,¹⁸ כולל יהודים בשכונת רחביה, באזור מחנה יהודה, ברחוב הרצל. וביניהם פנסיונים, בין היתר גם בשכונת בית הכרם,¹⁹ ומבנים שהיו רכוש הכנסיות.²⁰ יחידות צה"ל אף נמצאו במבנים בכפר עין כרם²¹ (איור 4).

בנוסף למחנות שנלר ואלנבי, החזיק הצבא בסוף שנת 1948 נכסי מקרקעין רבים: 2,200 חדרים מהרכוש הנטוש, 380 משרדים, 172 חדרים לשימוש כבתי חולים, 130 חדרים עבור בתי מלאכה ואלפי מטרים רבועים למחסנים.²² פיזור יחידות הצבא ברחבי העיר נבע משטחה המצומצם יחסית של העיר, בהיקף הגדול של יחידות ששכנו בתחומיה ובסביבותיה, ומהעובדה שבשטחה עבר קו החזית עם הלגיון.

ב"קרבות עשרת הימים" (9-19 יולי 1948) הורחב תחום השליטה הישראלית באזור מדרום ומערב לעיר עם כיבוש חרבת אל חממה (לימים הר הרצל), חירבת מזמיל (לימים קריית יובל), הכפרים מלחה ועין כרם ומיס קירי (איור 3). מאותו זמן נקבע תחום העיר הישראלית שהתקיים במשך תשע עשרה שנים, עד 1967. כך גדל קו החזית העירוני ומעתה כלל את המעטפת החיצונית של העיר מארבעת עבריה: הצפוני, ממוצא עד מוסררה, המזרחי ממול שער יפו ועד צפון תלפיות, הדרומי, משכונת תלפיות ועד שולי שכונת קטמון, והמערבי מהכפר מלחה ועד עין כרם.⁹

זמן קצר לאחר מכן, ב-25 יולי 1948, בדיון הממשלה על מעמד העיר וסוגיית השלטון בה ולאור הצעת המתווך מטעם האו"ם, הרוזן ברנדוט, לפירוזה, נקבעה סמכותה וכן שחוקי המדינה יחולו עליה. בשלב זה הוחלט לא לספח את שטח העיר לתחום המדינה אלא למנות לעיר מושל צבאי שיהיה כפוף לממשלה ולידו תפעל מועצה במתכונת מבנה הממשלה, וכך תבוא לידי ביטוי החלטת חוקי מדינת ישראל על העיר.¹⁰ בישיבתה הבאה, ב-1 אוגוסט 1948, המשיכה הממשלה לדון בסוגיית מעמד העיר, ובסיומה אישרה את המנשר על הכרזת שלטון צה"ל בעיר שיתפרסם על ידי שר הביטחון בשם הפיקוד העליון, ואף החליטה למנות את ד"ר דוב יוסף למושל הצבאי של העיר.¹¹ ביום למחרת, הוכרז השלטון הצבאי בעיר ונקבע שחובת צה"ל "לקיים בשטח המוחזק את שלום הציבור ואת הביטחון ולשקוד על תקנת החוק והמשפט". ההחלטה היתה שהכרזה תיחשב ברת תוקף מ-15 מאי 1948, יום הקמת המדינה, ולגבי השטחים שנכבשו מאוחר יותר מתאריך כיבושם.¹² מעבר למעמד המיוחד של העיר בעיני קברניטי המדינה, החלטה זו נתנה, מנקודת מבט של ממשלת ישראל, לגיטימציה לנוכחות הצבאית בעיר. למעשה, עם קביעת השלטון הצבאי בעיר הוכלל חלקה המערבי בתחום שטח המדינה באופן מעשי ובכך הוחלה הריבונות הישראלית עליה.

באותו זמן במקביל לקביעת הממשל הצבאי בעיר, סא"ל משה דיין, שהתמנה מפקד כוחות צה"ל בעיר, ארגן אותם בשתי מסגרות פיקודיות: חטיבת חיל רגלים - חטיבת עצינוני (לימים חטיבה 6), ומחוז ירושלים, מסגרת נייחת עם חיילים.¹³ עם ארגון

איור 4: ירושלים, קו החזית העירונית וחלקה הישראלי בשנים 1948-1951

המפקדים אם מבחינת ביטחון ייתכן הדבר, אולם אין ספק שעלינו לחזק את ההכרה שירושלים נמצאת בתוך מדינת ישראל. העברת מוסדות ממשלתיים שאינם מחייבים העברת הממשלה כולה זה דבר חשוב.²⁴ סביר להניח שהצהרה זו נשענה אף היא על עובדת הנוכחות המעובה של צה"ל בעיר.

בהמשך לכך דרש המושל הצבאי של העיר, דב יוסף, שצה"ל יתחיל לפנות מבנים וחנויות במרכז העיר, במה שהיה אזור הביטחון הבריטי, "הבווינגרד". הדרישה נבעה מהרצון להחיות את כלכלת העיר כחלק מהחזרת החיים למסלולם. אזור זה, בתחום "המזלג" שבין חלקו המזרחי של רחוב יפו ובין רחוב שלומציון כלל כמה מבנים גדולים בהם נמצאו שלושה בסיסים לוגיסטיים. ההצעה היתה שהם יועברו למחסנים במגרש הרוסים, למחסני הרכבת,

צמצום הנוכחות הצבאית בעיר עם סיום המלחמה

ב-24 נובמבר 1948 החליטה הממשלה לקבוע בעיר את מקום מושבה של האסיפה המכוננת, הכנסת, ולצורך הוחלט על הקמת ועדה שתאטר מבנים מתאימים למשכנה.²⁵ כמה ימים לאחר מכן, ב-30 נובמבר 1948, חתמו המפקדים הצבאיים בירושלים, עבדאללה תל נציג הלגיון הירדני ומשה דיין כנציג צה"ל על "הסכם הפוגה כנה" ששם קץ לחילופי האש בעיר. בעקבות כך החלה הממשלה בדיון על העברת חלק ממשרדי הממשלה לעיר. בן גוריון הדגיש כי בשלב זה אין מדובר בהעברת הממשלה, אותה הגדיר "עניין מדיני מסובך, כי אם מספר משרדים כמו משרד הסעד, נפגעי מלחמה, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ועוד, שיחזקו את העיר ויהוו מקום תעסוקה לתושביה. הוא הוסיף "יש

שנלר ואלנבי לאחר התאמות בנינו בהם ושימוש בחומרי בניין מפירוק מחנה הצבא הבריטי הנטוש, מחנה אל עלמיין, שנמצא בדרום העיר, בין קצה דרך חברון ודרך בית לחם, צמוד לשטח ההפקר וקו הגבול, במקום בו הוקמה מאוחר יותר מעברת תלפיות.³¹

מפקדי כוחות צה"ל בעיר: סא"ל משה דיין מפקד חטיבה 6, וסא"ל יצחק לוי (לויצה) (1986), מפקד מחוז ירושלים לא קבלו גישה זו וטענו "שמסיבות ביטחון אין לשנות את המצב הקיים של שיכון החילות". זאת ועוד, הם היו בדעה כי המתקנים הצבאיים מאחורי קווי החזית יצרו "חגורות ביטחון" לעיר, פיזורם הבטיח את ביטחונם במקרה של חידוש הקרבות. הם חשבו שכל עוד השכונות הסמוכות לקו החזית העירוני ריקות ואינן מאוכלסות אין טעם לפנות את המתקנים הצבאיים. הם הסכימו לפנות מבנים ומחסנים במרכז העיר.³² למרות התנגדותם החל תהליך פינוי מתקנים צבאיים מרחבי העיר והחזרת הרכוש לבעליו או לממונה על נכסי נפקדים.³³ עד אפריל 1949 פונו נכסי מקרקעין שכללו 250 חדרים וכמו כן נתנו הוראות לפינוי מספר גדל של בניינים בעיר שתהליך מסירתם היה אמור להסתיים תוך חודש, כלומר עד חודש מאי, וכן הוחל בפינוי 300 חדרים נוספים וזאת על ידי העברת היחידות ששכנו בהם למחנה שנלר.³⁴ אולם בפועל הסתבר שקצב החזרת הנכסים לא היה בהתאם לציפיות האזרחים דבר שגרם להתמרמרות ופרסום בעיתונות על אחזקת נכסים אזרחיים ללא סיבה.³⁵

באפריל 1949 צומצם גם הכוח הצבאי הלוחם בירושלים בכלל ובקו העירוני בפרט וזאת בגלל שתי סיבות. הסיבה הראשונה נבעה מההסדר המדיני, הסכם שביתת הנשק בין ישראל ובין ממלכת ירדן שזה עתה נחתם. בו נקבעה מגבלה על סדר הכוחות שצה"ל והלגיון הירדני יפרסו במרחב העירוני: לא יותר מגדוד חיל רגלים, כ-800 חיילים. לכן, המטכ"ל הנחה כי בעיר, כולל במתחם הר הצופים, במקום חטיבה יתפרס רק גדוד אחד, שתיים מפלוגותיו תפרסנה לאורך הקו העירוני והשלישית תהווה עתודה.³⁶ הסיבה השנייה לצמצום הכוח בעיר נבעה מירידת סדר הכוחות של צה"ל. עם שחרור החיילים המגויסים, קבע המטכ"ל כי לרשות חזית המרכז,

ולמחסני מלון פאלאס שבפאתי שכונת ממילא. אולם, מפקדיהם סרבו לבקשה "לזוז מפאת אי נוחיות וחישובים אחרים". מפקד יחידת הבינוי המרחבית חשב אחרת והיה בדעה "שיש צורך דחוף לבצע את התזווה הזאת אשר תגרום לחיסכון ניכר בהוצאות שכר הדירה".²⁵ כמו כן, נדרש צה"ל להתחיל לפנות מבנים מן הרכוש הנטוש עבור אכלוס עולים חדשים ופליטי מלחמה יהודיים.²⁶ בקשה נוספת היתה של שר הבריאות, משה שפירא, לפינוי בית הכלא הצבאי במתחם טלביה על מנת להפוך אותו לבית חולים לחולי נפש.²⁷ המענה לדרישות אלה לא היה מידי ומומש במהלך שנת 1949.

ב-2 פברואר 1949 פרסמה ממשלת ישראל הודעה כי ירושלים היא בירת ישראל ואיננה עוד שטח כיבוש ולפיכך הממשל הצבאי בעיר בוטל.²⁸ זמן קצר לאחר מכן, ב-14 פברואר 1949, קיימה הכנסת הראשונה את ישיבתה הראשונה בעיר ושלושה ימים לאחר מכן הושבע חיים וייצמן כנשיא הראשון של המדינה.

באותו זמן, בשלהי כהונתו כמושל הצבאי של העיר, שב דב יוסף, ופנה לרמטכ"ל ומנכ"ל משרד הביטחון ובקש לצמצם את הנוכחות הצבאית בעיר. הוא ביקש כי צה"ל יפנה מבנים שהחזיק במרכז העיר "כדי לאפשר החזרת משרדי הממשלה המרכזיים לירושלים, דבר שהוא במרכז עניינינו והכרחי לקימומה של העיר". הוא ביקש גם שצה"ל יפנה מבנים מהרכוש הנטוש ורכוש ממשלת המנדט בשכונות קטמון, בקעה, המושבה הגרמנית והמושבה היוונית, כך שצה"ל יצמצם את השטח התפוס על ידו לכל הפחות בחצי. כמו כן חזר על בקשתו לפינוי החנויות באזור שהיה לפני "בווינגרד".²⁹ הרמטכ"ל יעקב דורי, היה בדעה שהצבא המצטמצם לא יצטרך כמות כה גדולה של מבנים ומתקנים. לפיכך, הנחה לתכנן מחדש את מיקום הכוחות והשירותים בעיר. לצורך כך, נקבע שיש צורך לרכז את הגדודים בעיר ואת יחידות החילות והשירותים במקומות קבע, דבר שיביא לחיסכון בעלויות תפעול המתקנים הרבים וכן "להפסקת הטריזים שהצבא תקע לתוך היישוב האזרחי ומפריע במידה ניכרת להחייאת העיר ולהחזרתה למצב נורמלי".³⁰ בהמשך, הוחלט לפנות כ-2,800 חדרים ומחסנים ולהחזירם לבעליהם היהודים. הכוונה היתה לרכז את היחידות במחנות

ויפקח על היוצאים ונכנסים למתחם הכנסייה.⁵⁰ החשש היה שהחזרת הנזירים תגרום ללחץ מדיני ובעקבותיו דרישה לפירוז ההר או להפיכתו למקום בין-לאומי ואז הצבא יצטרך לפנותו. הצעת אלוף משה דיין, היתה לפתח במקום אתרים שיצינו את חשיבותו הדתית ליהודים: חפירות ארכיאולוגיות ובניית בית כנסת בסמוך לקבר דוד.⁵¹

ההיערכות לקראת הבאות

ביוני 1949, בעת תכנון דמותו של צה"ל לעתיד לתקופה שלאחר המלחמה,⁵² אישר הרמטכ"ל את מבנה מחוז ירושלים במתכונת מעט שונה משאר המחוזות. בגלל התנאים המיוחדים של העיר, עיר קצה המבודדת מיתר חלקי הארץ, קבע הרמטכ"ל כי מפקד חטיבת המילואים, שמקור כוח אדם שלה אוכלוסיית העיר וסביבתה, ישמש בעת ובעונה אחת בשני תפקידים: מפקד חטיבה ומחוז ירושלים. הקביעה היתה שחטיבת המילואים בירושלים תאורגן בהתאם לצרכים הייחודיים של המקום, כל זאת על מנת להגיע ליכולת גיוס והפעלה מהירים.⁵³ למפקד זה יהיו כפופים כל הכוחות החונים במרחב העיר.

באותה עת יזמה מפקדת חזית המרכז, זמן קצר לפני שהפכה להיות מפקדת פיקוד המרכז,⁵⁴ פנייה למטכ"ל שכותרתה "תכנון רזרבות דוממות בירושלים". קצין אג"ם של מפקדת החזית, סא"ל דן לנר שהציג יוזמה זו טען, ובצדק, כי בתקופת המלחמה, ובעיקר בזמן שבין ינואר ועד יוני 1948 עמדו כוחות צה"ל בפני מחסור בנשק, תחמושת, דלק וציוד. המחסור נבע בעיקר בגלל ניתוקה של העיר מיתר חלקי הארץ או מקשיי הובלה אליה. הצעת מפקדת החזית היתה "לרכז במחסנים בירושלים כמויות גדולות של אספקת ציוד לסוגיהם, כדי צורכי הכוחות העלולים לפעול שם והעלולים להיות מנותקים לתקופה של חודשים". הכוונה היתה שבעיר תרוכזנה כמויות של נשק ותחמושת ללחימת חיל רגלים ותותחים, ציוד אישי, לבוש, מזון ודלק.⁵⁵ בסוף חודש יוני 1949 טען קצין מנהלה של מפקדת פיקוד המרכז שהקצב של עבודת המטה לאגירת מלאי לשעת חירום בירושלים הוא איטי מדי ולדעתו יש מקום להדגיש בעיקר את בעיית החסנת כלי נשק

תיוותר רק חטיבה סדירה אחת, חטיבה 6.³⁷ מאפריל 1949, הקצתה החטיבה רק גדוד אחד לקו העירוני, גדוד 42 שנפרס בחמש עשרה נקודות לאורכו,³⁸ ומפקדתו מוקמה במחנה אלנבי.³⁹

ביוני 1949 חל שינוי בהערכות הכוח המבצעי בעיר עת חטיבה 5, החטיבה הסדירה של חזית המזרח הועברה לפיקוד מפקדת המרכז,⁴⁰ והוצבה במרחב ירושלים במקום חטיבה 6 שהועברה לקו החזית בשרון.⁴¹ מיקום מפקדת חטיבה 425 נקבע במשטרת אבו גוש, ומעתה אחד מגדודיה היה אחראי על הקו העירוני בירושלים וגם מפקדתו מוקמה במחנה אלנבי.⁴³

בשלהי קיץ 1949, סדר הכוח המבצעי בירושלים היה מצומצם מאד ביחס לזה שנמצא בעיר בתקופת הקרבות ואחריהם בקיץ הקודם.⁴⁴ אולם, למרות צמצום הנוכחות המבצעית בעיר, נותרו עדין ברחבי העיר מאות אתרים ששימשו את יחידות הצבא המפוזרות לאורך קו החזית העירונית ובכל שטחי העיר. נכסי המקרקעין שהוחזקו על ידי הצבא כללו מבנים ששימשו עמדות תצפית וירי, מגורים, משרדים, מחסנים, מכלי מים ודלק, בתי מלאכה, מרפאות, בתי הבראה והחלמה וכיו"ב, שהוכרו או הוחרמו מבעלים יהודים או רכוש ערבים שעזבו את מקומותיהם לאחר הקרבות. יחד עם זאת צה"ל נענה בחיוב לפניות הרבות שהועברו אליו לשחרור ופינוי המבנים אזרחיים שהיו ברשותו, ומתקני הצבא רוכזו במספר מצומצם של אתרים בירושלים.⁴⁵

אחת הדרישות שהועברו לצה"ל היתה פינוי מתחם כנסיית דורמיציו של מסדר הבנדיקטים הגרמניים בהר ציון שנפגע במסגרת ניסיונות הפריצה לעיר העתיקה.⁴⁶ כשנה לאחר הקרבות הסכים מפקד ירושלים להחזיר את הכנסייה, למעט עמדת התצפית על מגדלה, לכיוון העיר העתיקה.⁴⁷ באוגוסט 1949 ביקש משרד הדתות לאשר החזרת הנזירים למקום.⁴⁸ הבקשה נענתה בשלילה בטענה ש"הכנסת גורם זר כלשהו למקום מן ההכרח שיעמיד בסכנה את הביטחון של האזור כולו".⁴⁹ לאחר פניות נוספות והתערבות הרמטכ"ל בסוגייה, הוחלט לאפשר החזרת הנזירים כהתנייה שצה"ל ימשיך להשתמש במגדלי הכנסייה כעמדת תצפית בכל עת שיהיה צורך

גדודים בהתאם לתקן הרגיל של גדודי חי"ר, לא כולל את התחמושת שנמצאה בידי הכוחות שנמצאו בעיר במשימות ביטחון שוטף. בבסיס תחמושת לא היתה כל עתודה נוספת, וזאת בגלל העדר מחסנים. באותה עת הוחל בתכנון הקמת בסיס תחמושת, כולל מחסנים תת קרקעיים בדיר יאסין.⁵⁸

במקביל למימוש הגברת הנוכחות הלוגיסטית, הכינה, באוקטובר 1949, מחלקת תכנון ומבצעים במטכ"ל, בראשות סא"ל ישראל בר, תוכנית להגנה על העיר "למצב חירום פתאומי", שהתבססה על הכוחות הקיימים במקום (גדוד חי"ר אחד).⁵⁹ התוכנית כללה שישה רכיבים: ראשון, הקמת חטיבת מילואים מרחבית, חטיבה 160 ומחוז ירושלים, וזאת במסגרת הקמת מערך המילואים של כלל צה"ל. שני, העברת אחת הגונדות של תותחנים מסדר הכוחות של המטכ"ל שתחנה בעיר דרך קבע. שלישי, הקמת עתודת חיל תותחנים, כלומר יחידת מילואים, שיעודה לפעול במרחב ירושלים. רביעי, המשך מימוש מבצע נמלים, חמישי, הכנת תוכנית על ידי הרשויות האזרחיות, הממשלה והעירייה לאגירת אספקה לאזרחים לשעת חירום, ושישי, ביצור הר הצופים.⁶⁰ ראש אג"ם, אלוף מרדכי מקלף, קיבל באופן עקרוני את התוכנית ואף העביר כמה הערות עליה.⁶¹ כחודש לאחר מכן, עם התקדמות עבודת המטה הוא קבע שעל מנת לחזק את מחוז ירושלים תועברנה לעיר סוללת תותחים 75 מ"מ שתימצא בעיר באופן קבע שצוותיה יכללו חיילים סדירים ופולגת מרגמות כבדות. כמו כן בעיר תאוחסן כעשירית ממכלל תותחי השדה של צה"ל והם ישמשו את עתודות המחוז. כן נקבע לרשות גדוד חיל רגלים הסדיר שיעסוק במשימות ביטחון שוטף תועמד סוללת תותחים נגד טנקים. הוא אף הנחה על הכנת תוכנית להקמת ביצורים בעיר וסיום עבודת המטה לתכנון תקן המחוז שיורכב מיחידות מילואים.⁶² עם הגברת הביטחון השוטף, מפקדת פיקוד מרכז נדרשה לחדש את גידור קו הגבול בגזרות בהן מהלכו הוסכם עם הלגיון.⁶³

באותה עת בנוסף להכנת תוכנית להגנה על העיר, החליט המטכ"ל, בהנחיית שר הביטחון דוד בן גוריון, לעבות את הנוכחות הצבאית בעיר וסביבתה וזאת "מתוך שאיפה לעודד את העיר ירושלים".⁶³ במסגרת

ותחמושת. הטענה היתה כי בעיר לא היה מחסן שהיה ראוי מבחינת מקומו ומבנהו למטרה זו. הוא ביקש להקדים ולהחליט על בניית מחסנים תת קרקעיים מתאימים למטרה זו.⁵⁶ הצעה הכוללת של מפקדת פיקוד המרכז לעיל, זכתה לאוון קשבת ובמהלך קיץ 1949 הוחל במימושה והמבצע זכה לכינוי, "מבצע נמלים". בספטמבר 1949, דיווח אלוף דוד שאלתיאל, אחראי על הביקורת במטכ"ל, לאחר שביקר בעיר: "הרושם הכללי הוא כי תוכנית "נמלים" שעובדה על ידי מטה חזית ג' נתקבלה על ידי כל הגורמים בהבנה ורצינות והוראות מבוצעות בקצב משביע רצון, ואם ישנם קשיים נעשה מאמץ להתגבר עליהם".⁵⁷

המשך מימוש "מבצע נמלים" לא היה פשוט. הקושי העיקרי בביצוע אגירת מלאי לשעת חירום, כפי שכבר צוין, נבע מהעדר מחסנים מתאימים לכך. המחסנים שהיו קיימים באותה עת נמצאו רובם במרחק קטן מאד מקווי הלגיון הירדני והחשש היה כי בשעת חירום, ובמיוחד בעת הפגזה לא יהיה ניתן להשתמש בהם. הצורך העיקרי היה לבנות מחסנים חדשים במקומות מוסתרים ומוגנים אולם בנייתם היתה כרוכה בעלויות גבוהות שלא ניתן היה להשיג להן אישור תקציבי. בנוסף לכך הפקעת בניינים קיימים בתוך העיר נתקלה בקשיים מנהליים, דבר שעייב את הביצוע. פריסת המחסנים ברחבי העיר כללה מספר רכיבים. המחסנים העיקריים בהם נאגר מלאי אספקה היו במחנה סטון למרגלות שכונת טלביה, במחנה שנלר ובמחנה רוממה. מחנה סטון שהיה המתקן הגדול ביותר, היווה את המחסן המרכזי בו נמצאו שני שליש ממלאי אספקה אולם, היותו בקרבת קו חזית, מול החומה המערבית של העיר העתיקה, היה חסרון כי בעת הפגזה לא ניתן היה להוציא ממנו את מלאי האספקה. הדבר היה נכון גם לגבי מחנה שנלר. המסקנה היתה שיש להקים מחסן נוסף לאחסון אספקה במקום בטוח יותר ורחוק מטווח ירי של הלגיון. באותה עת נמצאו רק 80% ממלאי הדלק שנדרש לעת חירום. חלק מכמות הדלק נמצא במחסנים במוצא שלא היו מתאימים, ולפיכך נקבע שיועבר למחסן חדש שיבנה בשכונת יפה נוף בשיפולים המערביים של העיר. עד אז הדלק פוזר בחביות בשמונה נקודות ברחבי העיר. כמות התחמושת שהועברה לירושלים היתה לארבעה

לקביעת ירושלים כבירת ישראל היו גם השלכות ביטחוניות ובמיוחד לנוכח העובדה שהעיר נמצאה בקצהו המזרחי של פרוזדור ההר ובשלושת עבריה נמצא קו גבול, חלקו בשטח בנוי וחלקו בשטח פתוח. שלושה ימים לאחר החלטת הממשלה לעיל, הנחה הרמטכ"ל לקדם במהירות את הטבת מצבה והביטחוני של ירושלים וזאת לא על ידי תגבור הכוחות בקו החזית ולא בהגברת גייסות אחרים, שהרי סדר הכוחות שהוקצו לשמירה על הגבול ולטיפול בבעיות ביטחון שוטף צומצם כמה חודשים קודם לכן.⁷¹ יום למחרת הנחה ראש אג"ם על הפעילויות הנדרשות לחיזוק ביטחונה של העיר. הוא קבע שחלק מבסיסי הטירונים הארצי יעבור ממחנה סרפנד למחנה שנלר. אולם עד התאמת מחנה שנלר לקליטת הבסיס, הוא ימוקם זמנית במחנה אלנבי וכל זאת החל מ-25 דצמבר 1949. הוא הנחה את מחלקת מבצעים במטכ"ל להכין תוכנית שתקרא "תוכנית ירושלים" שתכלול שלושה מרכיבים: ראשון, תוכנית להשלמה מהירה של עיבוי המערך הלוגיסטי בעיר, בהתאם ל"מבצע נמלים" שתכלול בניית מחסני חימוש מרכזיים ומחסני ציוד, אגירת חומרי הנדסה וביצורים, אגירת מכשירי וציוד קשר ויצירת מלאי מזון, דלק ונשק לכווח הסדיר ולחטיבת מילואים של המחוז לתקופה של שלושה חודשים. רכיב שני, תוכנית ביצור העיר קרי הקמת מוצבים מחלקתיים ופלוגתיים בנקודות מפתח בעיר כולל הצעה תקציבית למימושה. רכיב שלישי, תוכנית להגדלת הכוחות בעיר מעל השיא הנוכחי, כך שהכוח בעיר יוגבר, כלומר זירוז הקמת חטיבת המילואים של מחוז ירושלים, שתכלול בערך 6,000 חיילים.⁷² התוכנית היתה אמורה להתבצע עד קיץ 1950.⁷³

במקביל, הנחה המטכ"ל את מפקדת פיקוד המרכז על ביצור העיר וזאת לאור הנתונים הטופוגרפיים של העיר, כלומר הגנת העיר תתבסס על מתחמים בשטח פתוח ומתחמים בשטח בנוי וכל אלה יהיו בנויים להפעלת צוותי קרב בסדר גודל של פלוגה.⁷⁴ מפקדת מחוז ירושלים הכינה תוכנית לביצור העיר וזאת בשני שלבים. השלב הראשון אמור היה לכלול הקמת מוצבים פלוגתיים במקומות מפתח חלקם בשטח פתוח וחלקם בשטח בנוי. בשטח הפתוח סביב העיר נועדו להיבנות חמישה מוצבים: בדרום מערב העיר על גבעת מיס קרי (מעל עין כרם בסמוך למקום

זו סגן הרמטכ"ל, אלוף מרדכי מקלף הודיע לראש מחלקת הדרכה במטכ"ל, אלוף חיים לסקוב כי סוכם עקרונית להעביר בסיס אימונים אחד של הנח"ל, שיכלול עד כ-1,000 חיילים, לפרוזדור ירושלים למתחם הכפר הנטוש דיר עמר (לימים מתחם איתנים) וגם להעביר את בית הספר לקציני חיל רגלים ממחנה אליהו בחולות נתניה למחנה שנלר בעיר. הוא ביקש ממנו לבדוק היתכנות מימוש הצעות אלה או להציע מקומות אחרים שישענו על התביעה הביטחונית המוזכרת, וכן שיתאימו מבחינת צורכי ההדרכה.⁶⁴ ראש אג"ם/מה"ד דחה את הצעה להעביר את ביה"ס לקצינים לירושלים בגלל מחסור בשטחי אימונים מתאימים⁶⁵ גם ראש מחלקת תכנון ומבצעים, סא"ל ישראל בר, התנגד להעברת ביה"ס לקצינים לירושלים מאותה סיבה של מחסור שטחי אימונים וכן טען ש"אין להשתמש בקדר המתחנך בקורס קצינים חי"ר כעתודת קו ראשון לפתרון בעיות ביטחוניות".⁶⁶ כפי שהסתבר בדיעבד טענותיהם התקבלו ולמרות הסיכום העקרוני לא הועבר ביה"ס לקצינים לירושלים, אולם בסיס הטירונים של הנח"ל כן הועבר כפי שיובהר בהמשך.

הגברת הביטחון בעיר עם קביעת מקום מושב הממשלה בירושלים

בקיץ 1949, כחלק מהכנות לקראת התכנסות העצרת השנתית של האו"ם והדיון הצפוי על מעמד העיר, קיימה ממשלת ישראל דיון בסוגיה אך לא קיבלה החלטה כלשהי.⁶⁷ סמוך לזמן העצרת השנתית של האו"ם ובמהלכה הקדישה הממשלה דיונים לסוגיה זו.⁶⁸ בסיומם החליטה הממשלה שמשלחת ישראל לאו"ם צריכה לפעול "לעשיית כל מאמצים להפיל במליאת העצרת החלטת הוועדה המיוחדת בדבר הנהגת בינאום בירושלים".⁶⁹ משלחת ישראל לאו"ם לא צלחה במשימתה. ב-11 דצמבר 1949, בתגובה על החלטת עצרת האו"ם על בינאום ירושלים, החליטה הממשלה על העברת הממשלה לירושלים. בכך נקבעה ירושלים כבירת המדינה כדברי בן גוריון: אם הממשלה תהיה בירושלים, ממילא תהיה בירה. לא קבענו את הקריה כבירה, אבל אם הממשלה יושבת פה, הרי היא בדיעבד הבירה, נעשה בדיעבד את ירושלים לבירה" הוא הוסיף "החלטת עצרת האו"ם אינה ברת ביצוע ולא נשתף עימה פעולה בביצועה".⁷⁰

עם ארבעה גדודי חי"ר, שלושה גדודי משמר, גדוד תותחי נ. מ. ומטה המחוז ויחידות שירותים נספחות.⁷⁶ זאת ועוד, הסתבר שעד אז לא חלה התקדמות בריכוז חומרי הנדסה, ביצורים, ציוד קשר ומצב המחסנים לא היה משביע רצון מבחינת מיקומם.⁷⁷

האילוצים הכספיים איתם נאלץ להתמודד צה"ל בשלהי 1949 מנעו למעשה את מימוש התוכנית. לפיכך, ב-30 דצמבר 1949 לאחר סיום הכנת התוכנית, פנה הרמטכ"ל לשר הביטחון והציג לו את תוכנית צה"ל עם פירוט התקציב הנדרש. על מנת לשכנעו הציג הרמטכ"ל שבע הנחות היסוד שנבעו מכך שירושלים היא עיר קצה בקו החזית: ראשונה, הלגיון הירדני מחזיק בעיר שני גדודים סדירים; שנייה, מצפון וממזרח לעיר ובמרחק קצר ממנה נמצאו שתי חטיבות של הלגיון שיכלו בזמן קצר ביותר להיכנס לפעולה על מנת לנתק את העיר ולכבוש אותה; שלישית, הדרך אל העיר ממישור החוף עברה בפרוודור ההר שנשלט על ידי יחידות הלגיון הירדני בנקודות מפתח כמו בני סמואל וגבעת הראדר וכן מובלעת לטרון שהיוו "סכנה מתמדת של ניתוק העיר מיתר המדינה"; רביעית, בחלק קווי שביתת הנשק שנקבעו בעיר לחיילי הלגיון היו יתרונות טקטיים; חמישית, כוח צה"ל בעיר היה בסדר גודל קטן - גדוד אחד מפוזר באופן דליל לאורך הקו העירוני - ולא היה כוח עתודה מגויס מספיק לפעולה מיידי, ומצב הביצורים היה לא טוב; שישית, יתר יחידות פיקוד המרכז עסקו במשימות ביטחון שוטף בגבולות "המשולש" ואבטחת מתקנים, והיו פזורות בכל רחבי הפיקוד; שביעית, עובדת הימצאות הכנסת והממשלה בעיר, במרחק קטן ביותר מקווי הלגיון, חייבה נקיטת אמצעי ביטחון נוספים. מסקנת הרמטכ"ל היתה שבין אם ייחתם בזמן הקרוב הסכם שלום עם הממלכה ההאשמית ובין אם לאו, יהיה צורך, על מנת למנוע כל הפתעה, להחזיק בעיר כוח סדיר מינימלי, מערכת ביצורים בסיסיים, ומלאי מזון, תחמושת ודלק מספיק. כן יהיה הכרחי לארגן כוחות מילואים בירושלים ולאמנם ללא דיחוי, כך שבעת מלחמה ניתן יהיה לגייסם במהירות ולהפעילם ללא עיכוב. התקציב אותו ביקש הרמטכ"ל נועד לממן את רכיבי התוכנית הנ"ל. בפנייתו הרמטכ"ל ציין "לביצוע הפעולות

בו הוקם מושב אורה), בצידה המערבי של העיר בין גבעת שאול לבין הכפר הנטוש דיר יאסין, בצידה המזרחי של העיר ליד חוות הלימוד החקלאי בשכונת תלפיות במקום השולט על ארמון הנציב, בפאתי קיבוץ רמת רחל במקום השולט על גבולה הדרומי של העיר בואכה בית לחם ובית סחור ובכפר הנטוש מלחה במקום שולט על גבולה הדרומי של העיר מעל נחל רפאים, מקום בו נמצא תוואי מסילת הברזל לעיר (איור 1). בשטח הבנוי של העיר נקבעו שמונה מוצבים: בצפון העיר בשכונת בתי פאג"י, ליד מעבר מנדלבאום, בביה"ח האיטלקי (היום מקום מושב משרד החינוך) מעל שכונת מוסררה שישולט לכיוון שער שכם, במנזר נוטרדם אל מול הצד הצפון מערבי של חומת העיר העתיקה, בבתי טאנוס שבשכונת ימין משה למול שער יפו וצידה המערבי של החומה, במתחם הר ציון לשליטה על הצד הדרומי של החומות, באבו תור ובין מנזר סן סימון ושכונת מקור חיים בדרום העיר. קו הגבול על פי התוכנית כלל גדר שאורכה 15 ק"מ. השלב השני של תוכנית הביצורים אמור היה לכלול הקמת חמישה מוצבים פלוגתיים בקו שני, עורפי, בצפון העיר. אחד בשכונת רוממה ושני ממזרח לו ברחוב משה פינת רחוב צפניה, במבנה בית החולים הגרמני לשעבר במגרש הרוסים בפניה עם רחוב הנביאים, על גג מלון המלך דוד ומתחם בית הדין הצבאי שבשכונת טלביה (איור 4). שלב זה היה אמור לכלול גם הקמת קו עמדות בין המוצבים הפלוגתיים בקו הראשון וכן בניית מחסומים נגד רכב במקומות משיקים או סמוכים לקו החזית וכן הצבת קני תותחים במקומות השולטים על צירי הגישה מקו החזית לשטח העיר.⁷⁵

בנוסף לכך טענה מפקדת מחוז ירושלים כי יש לעדכן את "תכנון המחסנים לשעת דחק, קרי את "מבצע נמלים" כלומר, לחשב מחדש את כמויות הנשק, הציוד, הספקה, הדלק הציוד הרפואי ומספר כלי הרכב שיועמדו לסדר כוחות גדול יותר שיוצב בעיר בשעת חירום לנוכח השינוי במעמד העיר והעברת הכנסת והממשלה אליה. עם ראשית המבצע, ביוני 1949, תוכנן המלאי הנדרש לסדר כוחות שיכלול חמישה גדודי מילואים, מתוכם שלושה גדודי חיל רגלים ושני גדודי משמר, גונדת תותחנים ומטה ויחידות שירותים. על פי התכנון המבצעי סדר הכוחות היה אמור לגדול ולכלול חטיבה מוגברת

ביטחון שוטף בעיר והפלוגה המסייעת שלו מוקמו במחנה שנלר. פלוגה אחת שלו הוצבה בהר הצופים, משימתה הייתה אבטחת המובלעת הישראלית, ובפועל הייתה מנותקת משאר הגדוד. אבטחת הקו העירוני הוטלה על פלוגה אחת בלבד שפוצלה למסגרות קטנות כדלקמן: ברמת רחל הוצבה כיתה שנדרשה לסייר לכיוון צור בהר, ב"בבית הבודד" במזרח שכונת תלפיות הוצבה כיתה ומשימתה ביצוע סיורים לכיוון חוות הלימוד, בשכונה החצויה אבו תור במתחם עורפי נמצאה מפקדת הפלוגה ובסמוך לה נמצאה מחלקת העבודה שמשימתה הייתה ביצוע סיורים לכיוון רמת רחל, במוצב שולט בשכונת אבו תור נמצא כוח בסדר גודל כיתה וצוות מקלע בינוני, במתחם הר ציון נמצא כוח של כיתה מוגברת, במנור נוטרדאם נמצאה מחלקה, ובמתחם מעבר מנדלבאום נמצאו שלוש כיתות שבין משימותיהן ביצוע סיורים לכיוון בתי פאג"י. הפלוגה שלישית של הגדוד נפרסה בחלקו המזרחי של הפרוזדור, בסמוך לעיר, במתחם הקסטל הוצבה כיתה מוגברת לאבטחת הכניסה לעיר ואילו במתחם מיס קרי הוצבה יתרת הפלוגה שאבטחה את האגף הדרום מערבי של השטח הפתוח הסמוך לעיר.⁸² בחודש מאי נמצאו בעיר גם 70 חיילי גדוד התותחנים הסדיר ו-80 חיילי פלוגת הגנה מרחבית שעסקו במשימות תצפית ושמירה בעמדות בעיר. לדעת הרמטכ"ל מערך הכוח הסדיר בירושלים לא היה מספק, הוא סבר שיש לחזק את הקו העירוני.⁸³ בעקבות הערת הרמטכ"ל בוצעה בדיקה מחדש של מערך הכוח הסדיר בעיר, ובסיכומה נמצא כי בקו העירוני היו באותה עת תשע עמדות מפתח הגנתיות שהיו גם עמדות תצפית עיקריות ובכל אחת כוח של כיתה או שניים. המסקנה הייתה כי על ידי ניצול חיילי הגנה המרחבית ניתן להגדיל את הכוח במרבית המקומות לשתי כיתות עד מחלקה אשר לדברי סגן הרמטכ"ל היה "מספיק למצב הביטחון הנוכחי".⁸⁴

בקץ 1950 כלל הכוח הסדיר לאורך הקו העירוני גם מחלקת מודיעין שהפעילה פחות תצפיות, שמטרתן לכסות את המרחב מעבר לקו החזית העירונית. מיקום התצפיות היה כדלקמן: בשכונת בתי פאג"י לכיוון כביש ירושלים - רמאללה, ביה"ס לשוטרים ושועפט, בפאתי שכונת מוסררה, בבית תרוג'ין לכיוון מעבר מנדלבאום ושכונת שיח ג'ארה,

הני"ל הכרחית הקצבה כספית מיוחדת אשר בלעדיה לא תינתן השגת המגמה בממדים הדרושים... יש לאשר התקציב ואז נוכל לגשת במהירות לביצוע הני"ל דבר שידרוש זמן רב ומאמצים גדולים".⁷⁸ בדיעבד מסתבר כי הבקשה להקצאת תקציב מיוחד לא נענתה וביצוע התוכנית נעשה בהתאם למשאבים שעמדו לרשות צה"ל. לפיכך, במסגרת הזמן הנדונה, תוכנית הביצורים מומשה רק בחלקה, סדר גודל הכוח הסדיר לביצוע משימות ביטחון שוטף נשאר גדוד אחד בלבד והשלמת "מבצע נמלים" לא הייתה כפי שתוכנן.

ברבעון הראשון של שנת 1950 חלה התקדמות במימוש "מבצע נמלים". במסגרת זו הושלמה הכנת שני מחסנים שבהם אוחסן ציוד, נשק ותחמושת וחגור לשני גדודים. הם מוקמו אחד בדרום העיר, במושבה הגרמנית, והאחר בצפון העיר, במבנה תחנת המשטרה בשכונת מאה שערים. באותה עת הוקמו מחסנים נוספים במרכז העיר, במתחם ביה"ס אליאנס ובהר הרצל. כמו כן הושלם ריכוז נשק ותחמושת וחגור לארבעת גדודי הגנה המרחבית במחסיני בסיס ציוד חימוש שבגבעת שאול, מחנה שנלר ומחנה דיר יאסין. בנוסף הושלמה העברת מלאי לבסיס הספקה במחנה סטון בסמוך לשכונת טלביה, וציוד כללי וציוד קשר למחסנים המרכזיים במתחם מגרש הרוסים.⁷⁹ במקביל לכך תוכנן מיקום מחסיני חיל הנדסה בעיר בוואדי ממזרח לשכונת בית הכרם, בסמוך למקום בו הוחל בבניית מפעל תעשייה הצבאית (היום הואדי המפריד בין שכונת בית הכרם ומתחם האוניברסיטה בגבעת רם, במקום בו עוברים נתיבי בגין). אתר זה נקבע לאור עובדת היותו נגיש ומוסתר מתצפית הלגיון הירדני.⁸⁰ בקץ 1950 נקבעו גם שמונה נקודות למיקום אחסון דלק בשטחים הפתוחים במערב העיר, הרחק ובהסתר מעמדות הלגיון הירדני: ארבע מהן בסמוך לגבעת שאול, וכן בסמיכות לשכונת יפה נוף ונווה שאנן, בעמק המצליבה ובמחנה סטף.⁸¹

במחצית הראשונה של שנת 1950 וגם בהמשכה, למרות הגברת הבנייה וריכוז המחסנים בעיר, נותר הכוח הסדיר בירושלים וסביבתה במסגרת גדוד אחד, מחטיבה 5 שהמטה שלה מוקם מחוץ לעיר, בבניין משטרת אבו גוש. מפקדת הגדוד שעסק במשימות

בוצעו: ריכוז עתודת המטכ"ל של כלי רכב לשעת חירום (קרבי, מנהלתי ואמבולנסים) ומלאי חלקי חילוף לכלי רכב אלה. הוא הזכיר גם שתקני ומלאי תחמושת לשעת חירום של ארבעת גדודי חיל הרגלים וארבעת גדודי חיל המשמר של מחוז ירושלים אינם מלאים, ולכן יש להשלימה תוך אגירת כמות גדולה יותר של תחמושת נגד טנקית (מטולי פיאט ובוקות). מפקד מחוז ירושלים הדגיש גם את חוסר התקדמות בריכוז חומרי הנדסה לביצורים וחבלה, את הצורך בהשלמת העברת ציוד הקשר למחסן החדש שנבנה, את ארגון הציוד הרפואי והקצאתו לגדודי החטיבה, והשלמת הסדרת הספקת הדלק. הוא גם הדגיש כי במרחב ירושלים אין מספיק מתקנים לאכסון יחידות המחוז במקרה של גיוס מלא. הוא ציין שבניגוד לתקופת מלחמת העצמאות בה ניתן היה לעשות שימוש במבנים מן הרכוש הנטוש, בעתיד יהיה אף צורך לפנות את שכונות הספר מתושביהן ולשכנם בבניינים ציבוריים וליחידות המחוז לא יהיו מקומות אכסון. הצעתו היתה להקים מחסן עם ציוד להקמת שני מאהלים לשיכון שני גדודים בשעת חירום. בסיכום דבריו הוא חזר והדגיש כי בשלושת החודשים האחרונים לא חלה כל התקדמות בהשלמת תוכנית "מבצע נמלים", במיוחד בכל הקשור לארגון הציוד באחריות החטיבה.⁸⁸ בקשותיו של מפקד חטיבת מחוז ירושלים כנראה לא נענו. כמה חודשים לאחר מכן הוא פנה לאלוף פיקוד המרכז בטענה שהמטכ"ל הפסיק את המשך מימוש "מבצע נמלים". בדבריו אליו ציין: "לאחר כל המאמצים שנעשו על ידינו במשותף, החל מבצע נמלים להעמיד את ירושלים במצב של יכולת התגוננות בשעת הצורך, והנה לחרדתי נודע לי בדרך לא רשמית שמטכ"ל/אג"א נתנה הוראה להוציא את כל הנשק שרוכז בבסיס חימוש ירושלים לגדודי החי"ם והיחידות החטיבתיות כך שנשאר כיום בירושלים רק מחסני גדודי חטיבה 16". הוא ביקש את התערבות אלוף הפיקוד להחזרת המצב לקדמותו ומניעת הישנות מקרה דומה בעתיד.⁸⁹ חשש מפקד חטיבה 16 מחוז ירושלים היה כנראה גדול יותר, למרות זאת מימוש "מבצע נמלים" נמשך. בנובמבר 1950 תמונת המצב הראתה שכל המחסנים של יחידות חטיבה 16 מחוז ירושלים והם היו פזורים ברחבי העיר וסביבתה. מחסני הגדודים נמצאו

במנזר נוטרדאם לכיוון העיר העתיקה, שער שכם והלאה מזרחה עד אוגוסטה ויקטוריה שעל הר הזיתים, בהר ציון לכיוון בית לחם, דרום העיר העתיקה ומוצא כביש ירושלים יריחו בראס אל עמוד, בשכונת אבו תור לעבר המשך כביש ירושלים יריחו ומחנה הלגיון הירדני באל עזריה, בצפון מערב שכונת תלפיות ב"בית הבדד" לעבר ארמון הנציב, חלקה המזרחי של שכונת אבו תור, ראס אל עמוד ועמק קדרון, וברמת רחל לעבר דרך בית לחם, מנזר מר אליאס והעיר בית לחם.⁸⁵

מיקום פריסת הכוח המבצעי לאבטחת הקו העירוני, הן של פלוגת הגדוד הסדיר והן של מחלקת המודיעין נקבע כמיקום קבע.⁸⁶ לאור העובדה שחלק ניכר מקו החזית עבר בשטח העירוני החיילים שעסקו במשימות ביטחון נדרשו להתנהגות צבאית נאותה. בפקודת הקבע של מפקדת חטיבה 16 מחוז ירושלים נקבעו כללי ההתנהגות הנדרשים בזו הלשון: "מפאת תנאיה המיוחדים של ירושלים, ולרגל המגע הקרוב בין חיילים ובין גורמי חוץ, יהודים וזרים, יש לשמור על התנהגות נאותה. הופעה מסודרת ויפה, והחזקת המתח הדרוש של החיילים. הופעת החיילים תהיה צבאית ומלאה, נקייה ומצוחצחת. הזקיף יהיה בחגור מלא ומסודר, המוצב יהיה תמיד נקי. כן דרושה התנהגות יפה ואדיבה כלפי חוץ". לחיילים גם הובהר היחס הנדרש לתשתית הפיסית שחלק ממנה היה שייך לבעלים אזרחים: "אין להרוס או לשנות כל עמדה או מתקן צבאי ללא רשיון על כך ממפקדה זו (מפקדת חטיבה 16 מחוז ירושלים - ע.א). יש להזהיר אזרחים יהודים הנכנסים לשטחי ההפקר שלא ילכו לשטח מפאת סכנת מוקשים".⁸⁷

כאמור, במאי 1950 התריע הרמטכ"ל על כך שהכוח הסדיר העוסק במשימות ביטחון שוטף בעיר קטן ויש להגדילו. גם קצב הביצוע של "מבצע נמלים" לא סיפק. ביולי 1950 טען מפקד חטיבה/מחוז 16 ירושלים, אלוף משנה מישראל שחם (שכטר) בפני ראש מטה פיקוד מרכז לקצין האפסנאות הפיקודי "הנני רואה בדאגה רבה את חוסר התקדמות בהגשמת התוכנית המלאה של מבצע נמלים", וביקש להתערב במטכ"ל על מנת לקדם את תוכנית המבצע על מנת להביאו לסיומו. מפקד חטיבת מחוז ירושלים פרט אחד לאחד את מרכיבי המבצע אשר טרם

במגרש הרוסים ובדיר יאסין. המחנות הגדולים מחוץ לעיר היו מחנה מוצא של בסיס הספקה והובלה ומחנה קריית ענבים של בסיס ציוד וחימוש.⁹⁶ בנוסף נמצאו בעיר מתקנים קטנים רבים שהיו חלק מהמארג העירוני; חלקם שימשו משרדי יחידות עורפיות וחלקם מחסנים שונים שנועדו לפעילות השוטפת. יחד עם זאת מספרם היה קטן ונוכחותם בנוף העירוני לא היתה בולטת וזאת בהשוואה לשלהי מלחמת העצמאות.

בנוסף לכך מסתבר כי למרות כוונת צה"ל להגברת הביטחון השוטף בעיר, המטכ"ל דחה את פניית משטרת ישראל לגידור והקמת מחסומים לאורך קו שביתת הנשק ושטחי ההפקר בעיר. דחייה זו נבעה מהטענה שחלק גדול מהמבנים בשטח ההפקר נתפשו על ידי תושבים יהודים ולא ניתן יהיה להעביר גדר שתשאיר את התושבים מחוץ לה. כמו כן נטען שבירושלים, במקומות בו סומן הגבול ונמתחה גדר, היא פורקה במשך הזמן כי לא ניתן היה להקצות "זקפים" לשמירתה ובלי שמירה דרג זו אינה יעילה. בתשובת צה"ל למשטרה צוין גם כי "קיים מחסור רציני בחומרי גידור, אנו שומרים את הרזרבה המועטה לצורכי מבצעים ולצרכים הכרחיים ביותר. לכל הדעות, אין הגדר בירושלים מהווה צורך ראשוני במעלה ולכן אין אפשרות להקציב את חומרי הגידור הדרושים".⁹⁷

סוף דבר

על פי החלטת האו"ם מ-29 נובמבר 1947 ירושלים היתה אמורה להיות עיר בין לאומית. אולם המציאות היתה אחרת עם קום המדינה. תוך כדי מלחמת העצמאות העיר חולקה, חלקה המערבי הישראלי נקבע אחריה כבירת המדינה. קביעת ירושלים כעיר בירה היתה למרות מצבה הרעוע והיותה עיר גבול. מרבית מתושביה עזבו אותה במשך המלחמה, העיר נהרסה מבחינה כלכלית ואיבדה את מרכזה המסחרי. העיר לא היתה במרכז המדינה אלא בקצה פרוזדור מלאכותי שהוביל אליה ובתוכה קו חזית עירוני. בעיר לא היו שירותים תקינים לתפקוד עירוני וכל שכן לשירותים של מדינה. לעיר גם לא היה עורף כלכלי, ולא מרכז תעשייתי, מסחרי ואזרחי שיכול היה להצדיק את קיומה כבירה.

בקרבה למקום מגורי חיילי המילואים, בבניין המשטרה במחנה שנלר, בבניין ביה"ס בשכונת מחנה יהודה, במושב הגרמנית, בהר הרצל מול שכונת בית וגן, בגבעת שאול, במגרש הכדור רגל בשכונת קטמון, בקריית הממשלה ההולכת ונבנית ואף במחנה הסטף מחוץ לעיר. מחסני החירום של מפקדת החטיבה והיחידות החטיביות נמצאו במחנה סטון ליד שכונת טלביה ובשכונת בית הכרם.⁹⁸

במהלך 1951 נמשכו בניית המחסנים החסרים ואגירת התחמושת והציוד הנדרשים.⁹¹ יחד עם זאת בשלהי שנה זו ביקש המטכ"ל להגדיר מחדש את מטרות "מבצע נמלים" ולקבוע הנחיות ביחס להמשכו.⁹² לצורך נושא מאמר זה נציין כי הנושא שעמד על הפרק היה הרכב ותכולת המחסנים ולא עצם הקמתם.⁹³ עד סוף 1951 הוקמו כל המחסנים שנקבעו, הן אלה שנועדו לאחסון נשק, תחמושת וציוד של יחידות חטיבה 16 מחוז ירושלים והן אלה בהם אוחסנו עתודות המטכ"ל. ניתן לסכם ולומר שעד סוף 1951 הסתיים מימוש "מבצע נמלים" שהחל כשנתיים וחצי קודם לכן, תחת הכותרות לעיל "תכנון רזרבות דוממות בירושלים" ו"תכנון המחסנים לשעת דחק".⁹⁴

מערך מחסני החירום בירושלים היה חלק ממתקני צה"ל בעיר, והיה למעשה השלמה לנוכחות הכוח המבצעי לאורך קו החזית העירונית שתוארה לעיל ובעיקר למערך המחנות הגדולים של היחידות הסדירות שנמצאו בירושלים. עד שלהי 1950 עם התקדמות פינוי המקרקעין האזרחי על ידי צה"ל התגבש מערך מחנות מחוז ירושלים, במרחב העירוני ופרוזדור ירושלים וכלל את המחנות העיקריים הבאים: מחנה שנלר בו שכנה מפקדת מחוז ירושלים ושימש כמחנה בסיסי בו נמצאו יחידות שונות חלקן תחת פיקוד מפקדת המחוז, חלקן היו יחידות של מפקדת פיקוד המרכז וחלקן שלוחות של אגפי המטכ"ל, מחנה אלנבי שהיה בסיס טירונים של הנח"ל שהופעל מקיץ שנה זו עת תחילת הכשרת טירוני הנח"ל ונקרא בשפה הצבאית בסיס נח"ל 910,⁹⁵ מחנות סטון בטלביה ומחנה שיך באדר ששימשו את חיל הספקה ותובלה, מחנה עמק המצליבה ששימש את יחידות הגדני"ע, מתקן חיל רפואה בשכונת קטמון מחנות חיל חימוש וציוד

התחמושת והציוד של הגדודים והיחידות החטיבתיות. המרכיב השני כלל את יחידות המערך הלוגיסטי של צה"ל ששירת את היחידות הסדירות השונות שחנו בעיר וקיים מערך של מחסנים בהם אוסן המלאי לשעת מלחמה. המרכיב השלישי היה הכוח הסדיר המבצעי שעסק במשימות ביטחון שוטף, בסדר גודל של גדוד חיל רגלים ויחידות סיוע נוספים, כוח שהיה פרוס בקו העירוני. התשתית הפיסית של הכוח המבצע כללה את המוצבים, התצפיות, המחסומים וגדרות הקו. כוח זה הקצה גם יחידות לאבטחת מובלעת הר הצופים ולשטח שמחוץ לעיר. הכוח הסדיר בעיר כלל גם את מפקדת חטיבת מחוז ירושלים ויחידות העזר שלה שנמצאו במחנה שנלר ובמחנות והמתקנים הקטנים האחרים ברחבי העיר. מרכיב נוסף בכוח הסדיר היה בסיס הטירונים של הנח"ל שמוקם במחנה אלנבי ומטרתו היתה הגברת הנוכחות הצבאית בעיר ובעיקר באזור הספר בחלקה הדרומי.

מבחינה גאוגרפית מרחבת הנוכחות הפיסית הצבאית כללה את הפריסה המבצעית בנקודות מפתח לאורך כל הקו העירוני אותו החזיקה פלוגת חיל רגלים אחת וגם את הפריסה לאבטחת מובלעת הר הצופים שהוחזקה על ידי פלוגה אחרת. עיקר הנוכחות הפיסית היתה במחנות הגדולים ובמיוחד במחנה שנלר בצפון העיר, מחנה אלנבי בדרום העיר, ומחנה סטון במרכז. ברחבי העיר בתוך השטח הבנוי נמצאו מחסני יחידות המילואים ובמערב לה במקומות הפתוחים המוסתרים מקו החזית נמצאו המחסנים הגדולים.

עם גמר מלחמת העצמאות ובמיוחד במהלך קביעת העיר כבירת המדינה עוצבה בהדרגה הנוכחות הצבאית בה. דפוס הנוכחות המבצעית למשימות ביטחון שוטף נקבע במחצית 1949 ובמסגרת זו נקבע סדר גודל הכוח הצבאי יהיה גדוד חיל רגלים סדיר שרק פלוגה אחת ממנו פרוסה לאורך הקו העירוני. הכוח שנועד להגן על העיר בעת מלחמה, בסדר גודל של חטיבת חיל רגלים מילואים נקבע בשלהי שנה זו. מערך המתקנים השונים נקבע ועוצב במהלך 1950 במסגרת ארגון צה"ל בתקופה שלאחר המלחמה והגברת הנוכחות הצבאית בעיר עם קביעתה כבירת המדינה. דפוס זה של הנוכחות הצבאית התקיים

הנוכחות הפיסית הצבאית היתה חלק מחבילת האמצעים להפוך את העיר לבירה ולחזקה מבחינה ביטחונית.

הנוכחות הצבאית בעיר בשנותיה הראשונות של המדינה עוצבה בשלוש תקופות. התקופה הראשונה היא של מלחמת העצמאות, הנוכחות הצבאית בעיר היתה במסגרת המאמץ לשמור על הריבונות של חלקיה הישראליים, אלה שהיו קיימים עוד לפני המלחמה ואלה שנכבשו במהלכה. ירושלים היתה חזית צבאית נפרדת משאר חלקי הארץ, והנוכחות הפיסית של צה"ל נקבעה באופן ספונטני ללא תכנון כלשהו ונמצאה בכל חלקי העיר. התקופה השנייה היתה זו של זמן המעבר לאחר המלחמה שהחלה בראשית 1949. המאפיין את הנוכחות הצבאית היה הקטנתה ההדרגתית שנבעה הן מתחילת צמצומו של צה"ל בכלל והקצאת הכוח לירושלים בפרט והן מהכוונה לאפשר קיום אורח חיים אזרחי ובניית העיר לאחר המלחמה. צה"ל החל מכנס את יחידותיו למספר מחנות ומתקנים ושחרר את נכסי המקרקעין הרבים בהם השתמש והעבירם לידי המערכת האזרחית - נכסי דלא ניידי של בעלים פרטיים שהופקעו והוחרמו במהלך המלחמה הוחרזו להם, מבנים מן הרכוש הנטוש הועברו לטובת שיכון העולים שזה הגיעו לעיר ואלמנטים שהיו רכוש ממשלת המנדט נמסרו למשרדי הממשלה השונים שהחלו להתקבץ בעיר. במחצית השנייה של שנת 1949 הוחל בהגדלת "המערך הצבאי הדומם" קרי מערך מחסנים בהם אוחסנו נשק, תחמושת וציוד לשעת חירום. התקופה השלישית של הנוכחות הצבאית בעיר החלה בשלהי אותה שנה עם קביעת הרשמית של ירושלים כבירת ישראל. מאותה עת הוחל בחיזוק הנוכחות הצבאית בעיר אולם באופן שונה מזו שהתקיימה במלחמת העצמאות.

מראשית 1950 כללה הנוכחות הצבאית בעיר בכלל וביטוי הפיסי שלה בפרט שלושה מרכיבים. המרכיב הראשון הכוח הצבאי להגנת העיר בעת מלחמה שהתבסס על חטיבת מילואים מוגדלת שחייליה היו תושבי העיר ולה ארבעה גדודי חיל רגלים וארבעה גדודי חיל משמר. לצורך כך הוקמו בתוך אזורי המגורים בעיר מחסנים בהם אוחסנו כלי הנשק,

בעיר במתכונת זהה פחות או יותר במשך תשע עשרה השנים עד ערב מלחמת ששת הימים.

מרחב, אוכלוסייה, צבא ומיתקנים פיסיים. גם מסקנות מסוג אחר, שניתן ליישמן לגבי אירועים כלליים או דומים בגאוגרפיה העירונית והצבאית לא ניתן לגזור ממקרה זה. הנוכחות הצבאית בעיר בשנים אלה, בתולדות ימי העיר, מאז מלחמת ששת הימים, היתה אפיזודה קצרה שחלפה מהעולם.

לסיום, ניתוח שלבי ההיערכות הצבאית והאזרחית בירושלים בשלבי לחימה ואחריה שהוצגו במאמר אינו יכול להוביל לכדי יצירת מודל כלשהו המשלב

הערות

1. המאמר הוכן להרצאה לכנס חוקרים בנושא ירושלים החצויה, 1949-1967, שערך המכון לחקר ארץ ישראל ויישובה של יד יצחק בן צבי ב-3 דצמבר 2002, והוכן על בסיס עבודת דוקטורט של המחבר, "צבא ומרחב - שימושי הקרקע של צה"ל ממלחמת העצמאות ועד מבצע סיני (1948-1956), החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה, 2003. תודה מיוחדת נתונה לד"ר מרדכי בר-און מארגן הכנס שעודד את כתיבת המאמר והעיר לגרסה הראשונה שלו.
2. קביעת ירושלים כבירת המדינה היא סיום תהליך הדרגתי משולב, מדיני וצבאי, שאת ראשיתו ניתן לראות בהחלטת האו"ם על חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות יהודית וערבית והפיכת ירושלים לעיר בין לאומית. דיון היסטורי בתהליך המדיני מאז החלטת האו"ם ראה בהרחבה אצל (בריצי'ר 1981; בייאלר 1985; גולני 1985; גולני 1988; לורך 1989; גולני 1992).
3. על המרחב העירוני בראשית שנותיה של המדינה ותכנונה הפיסי ראה (אפרת 1967) ועל השלבים בהתפתחותה מ-1948 ועד 1967 ראה (בן אריה ווגר 1985).
4. חריג הוא המידע כללי על שימושי הקרקע של צבא ארה"ב ותשתיותיו, אותו נמצא בדו"ח השנתי של משרד ההגנה האמריקאי (Department of Defense 1999; 2002), בספרות (Cragg 2000; Sandars 2000) וגם באתרי אינטרנט של גופי ביטחון וצבא בארה"ב. נסיון להתמודד בנושא שימושי הקרקע בהקשר הישראלי ראה (Soffer and Minghi 1986).
5. קצין המבצעים חטי' ירושלים מ-17 יוני 1984 תנאי ההפוגה (ארכיון צה"ל) א"צ 91-6127/49.
6. תרגום הסכם בין מפקדי הצבא הערבי והישראלי בשטח ירושלים לפירוז אזור הר הצופים, 7 יולי 48, א"צ 122-814/52.
7. דו"ח סיור בקו הגנה של ירושלים מסמך מטכ"ל/אג"ם מ-30 אוגוסט 1948, א"צ 1-2384/1950.
8. מפקד מחוז וחטיבת ירושלים מ-16 יוני 48, א"צ 91-6127/49.
9. מסמך מבצעים מחוז ירושלים מ-8 ספטמבר 1948 בנושא מכוונות ירייה לחסימה באש של קווי הגנה בירושלים, א"צ 50-5254/49.
10. פרטי-כל ישיבת הממשלה מ-25 יולי 1948, ארכיון מדינת ישראל (להלן: אמ"י).
11. פרטי-כל ישיבת הממשלה מ-1 אוגוסט 1948, אמ"י.
12. שלטון צבא הגנה לישראל בירושלים המושל הצבאי, צו מספר 1, מ-2 אוגוסט 1948, צו מספר 2 מ-26 אוגוסט 1948 א"צ 314-580/1956, וכן צווים, פקודות והודעות של שלטון צבא הגנה בירושלים ראה גם אמ"י, חטי' 43, ג-340/66.
13. פקודת מפקד מחוז ירושלים מ-20 אוגוסט 1948, ארגון כוחות מחוז ירושלים א"צ 382-5254/49.
14. מסמך מטכ"ל/אג"ם מ-30 אוגוסט 1948, א"צ 1-2384/1950.

15. רשימת המחסומים מ-6 אוגוסט 1948, בעיר שמפקדת חטיבת עציוני אישרה לעיריית ירושלים להסיר, אע"י, חט' 55, מיכל 2976, תיק 49.
16. רשימת היחידות בירושלים על פי מסמך מטכ"ל/אכ"א מרכז רישום ירושלים מ-16 יולי 1948 בנושא רישום נפגעים, א"צ 277-959/49 וכן על פי מסמך מחלקת תרבות של חזית ג' בסיס משנה ירושלים מצבה של יחידות (ללא תאריך), א"צ 95-321/48. מסמך מחוז ירושלים/ מבצעים-קשר מ-5 דצמבר 1948 כולל רשימת טלפונים חיצוניים (צבאיים ואזרחיים) של היחידות בעיר שהיו שייכות לחטיבה 6 ומחוז ירושלים ושל החילות והשירותים. א"צ 94-5254/49. פירוט היחידות מסמך אג"א ירושלים למטכ"ל/אג"א מ-19 יוני 1949, א"צ 5-274/52.
17. על ריכוזי המתחמים הצבאיים ניתן ללמוד מפניית בסיס אכסון ירושלים לראש עיריית ירושלים מ-6 אוקטובר 1948 בנושא פינוי אשפה ממחנות ושירותים של הצבא, א"צ 33-274/52, וכן מתוך מסמך מטה מחוז ירושלים מ-26 ספטמבר 1948, למטה שירות אכסון בנושא עבודות שנעשו בחטיבת עציוני לפני הקמת בסיס אכסון ירושלים, א"צ 121-94/51, ו-31-274/52.
18. מסמך חטיבת מחוז ירושלים מ-14 דצמבר 1948 למטה חזית ג', א"צ 49-5254/1949 עפ"י הנחית מטכ"ל/אג"א למטה שירות אכסון מ-17 ספטמבר 1948, הוא נדרש להודיע למטה חטיבה 6 ומחוז ירושלים כי כל סידור וחווה בקשר להחזקה צבאית של בניינים, דירות וחדרים, יעשה על ידי מחלקת ההפקעות של משרד הביטחון באמצעות מטה שרות אכסון. כמו כן היה עליהם למסור דו"ח מפורט להחזקת פנסיונים וכיו"ב. שני מטות אלה נדרשו להדגיש שלא ישתמשו בשום אופן ברכוש אזרחי שלא נשכר או הופקע כחוק וכן שישמרו על הרכוש האזרחי ויידאגו ליחסים תקינים עם בעלי הפנסיונים". א"צ 47-274/52.
19. 22-ב אוגוסט 1948 העביר ארגון בתי קפה, בתי מלון, מסעדות ופנסיונים לראש עיריית ירושלים, דניאל אוסטר מזכר ובו פירוט נוקים במבנים שהופקעו על ידי צה"ל. ב-30 אוגוסט 1948 הועברה פנייה דומה למשה דיין, מפקד חטיבת עציוני, ובה נטען בין היתר ש"נוהג זה לגבי פנסיונים, בירושלים ובפרבריה אינו מקובל בכל יתר המקומות בארץ והנני מבקש יחס שווה לפנסיונים בירושלים ביחס שבכל המקומות בארץ. אין אנוכי דורש יחס מיוחד אם כי דרישה כזו היתה מוצדקת לגבי ירושלים, אך אין להפלותה לרעה ביחס לשאר חלקי הארץ", אע"י, חט' 8, מיכל 1822, תיק 7.
20. על רכוש הכנסייה הקתולית בארץ בכלל ובירושלים בפרט שהוחזק על ידי צה"ל מעידים מסמך מנהל מח' עדות נוצריות במשרד הדתות לראש מדור הפקעות במשהב"ט מ-25 נובמבר 1949, אמ"י, חט' 98, מיכל ג' 5809, תיק 8 (29/1/28). סקירה מפברואר 1951, קרקעות הכנסייה היוונית אורתודכסית בהחזקת צה"ל בכל הארץ ובירושלים מאז מלחמת העצמאות אמ"י, חט' 98, מיכל ג' 5803, תיק 10 (29/1/3), מסמך אלוף דוד שלתיאל לשר הביטחון מ-6 ינואר 1949, נכסי הכנסייה הצרפתית בישראל בהחזקת צה"ל, מסמך אלוף דוד שלתיאל לשר הביטחון מ-28 ינואר 1949, נכסי הכנסייה הצרפתית בירושלים בהחזקת צה"ל א"צ 211-129/1951.
21. בעין כרם שימש מתחם רטיסבון כבסיס גדני"ע מרחב ירושלים ושנתיים לפני המלחמה שימש קסרקטין של הצבא הבריטי, מסמך מטה הנוער ירושלים מ-30 ינואר 1949 למפקד גדודי הנוער הארצי, א"צ 211-129/1951.
22. מסמך מטה שירות אכסון לראש אג"א מ-1 פברואר 1949, א"צ 47-274/52.
23. פרטי-כל ישיבת הממשלה מ-24 נובמבר 1948, אמ"י.
24. פרטי-כל ישיבת הממשלה מ-12 דצמבר 1948, אמ"י.
25. מסמך בסיס אכסון 563 למטה שירות אכסון מ-21 ינואר 1949, פינוי אזור בווינגרד, א"צ 47-274/52.
26. יישובם של פליטים ושל עולים חדשים בעיר, ספטמבר 1948 - פברואר 1949, גולן ארנון, 2001 (עמ' 41-50).
27. פניית שר הבריאות למשרד הביטחון מ-26 דצמבר 1948, בית חולים לחולי רוח בירושלים, א"צ 47-274/52.

28. צווים, פקודות והודעות של שלטון צבא הגנה בירושלים ראה גם אמ"י, חט' 43, ג-340/66.
29. פניית המושל הצבאי של ירושלים לרמטכ"ל ומנהל הכללי של משרד הביטחון מ-10 פברואר 1949, אי"צ 300-580/56.
30. ראש שרות אכסון לראש אג"א מ-9 פברואר 49, מחנה עבור גדוד ובסיסי אג"א בירושלים, אי"צ 47-274/52.
31. מסמך מפקד בסיס אכסון 563 מפברואר 49, אי"צ 47-274/52.
32. מסמך שירות אכסון שהועבר לראש אג"א ב-24 פברואר 49, אי"צ 47-274/52.
33. לדוגמא, חיסול מטה מרחב משמר ירושלים והחזרת המבנים, בסיס אכסון 563 מ-7 מרס, אי"צ 47-274/52.
34. מסמך ר' אג"א לרמטכ"ל מ-8 אפריל 1949, אי"צ 1949, אי"צ 214-121/1950.
35. ב-18 יולי 49 פורסמה בעיתון "מיום ליום" ידיעה שכותרתה "הממשלה מפסידה אלפי לירות בגלל עקשנות הצבא ובגלל ביורוקרטיה", הכתבה ותגובת אגף הנכסים אליה: אי"צ 306-580/56.
36. אג"ס/מבצעים למטה חזית ג' מ-19 אפריל 1949, תעודה לעריכת כוחות בחזית ג', אי"צ 59-1062.
37. הרחבה של שינוי סדר הכוחות של צה"ל באפריל 1949 ראה עמירם אורן 2004
38. מטה חזית ג' לאג"ס/מבצעים מ-8 אפריל 1949, הצעה להחזקת הקו, אי"צ 55-957/1951.
39. מטה חזית ג' לאג"ס/מת"ם מ-18 מאי 1949, רשימת הצבת היחידות, אי"צ 55-957/1951.
40. אג"ס/מת"ם מ-15 מאי 1949 העברת חטיבה 5 מחזית ב' לחזית ג' אי"צ 434-4858/49. ר' אג"ס/מבצעים מ-31 מאי 1949 פקודת מבצע "צנע", אי"צ 205-880/1949.
41. מטה חזית ג' מ-23 יוני 1949 לחטיבה 5 ולחטיבה 6, פקודת מבצע מס. 1/6/22 מבצע "עולים ויורדים", אי"צ 55-957/51.
42. מטה מחוז ירושלים מ-14 ספטמבר 49: דו"ח היערכות והשוואת סדר הכוחות למאי 48, וההפוגה השנייה אי"צ 20-166/51.
43. מסמך מפקדת המרכז מ-15 יולי 49 מ-3 אוגוסט 49 הצבת כוחות אי"צ 55-957/51.
44. ב-14 בספטמבר 1949 העביר מטה מחוז ירושלים למטכ"ל דו"ח הערכות הכוחות בעיר בהשוואה בין תקופת הקרבות, משך ההפוגה השנייה, וספטמבר 1949, אי"צ 20-166/1951.
45. רשימה מפורטת של המבנים התפוסים על ידי צה"ל במחוז ירושלים ביום 15 אוגוסט 49 (למעט משלטים ומקומות שיכון בקווי החזית), הכוללת פרטי מקרקעין (גוש/חלקה), כתובת, שם היחידה, החלק התפוס, שימוש, בעלות מצויה בא"צ 945-653/56.
46. ב-28 נובמבר 48 דווח יהושע פרוור, שנשלח למקום יחד עם נציגי משרד החוץ, מהנדסי מע"ץ ונציג בסיס אכסון ירושלים על הנוזקים שנגרמו למתחם עקב ההפגזות בקרבות, אמ"י, חט' 98, מיכל ג' 5825, תיק 3 (29/1/111).
47. משה דיין מ-25 מאי 49 למשרד דתות, משרד החוץ ואג"ס, אמ"י, חט' 98, מיכל ג' 5825, תיק 3 (29/1/111).
48. פניית קולבי ממשרד הדתות למשהבי"ט מ-10 אוגוסט 49 אמ"י, חט' 98, מיכל ג' 5825, תיק 3 (29/1/111). אי"צ 55-957/51.
49. תשובת משהבי"ט מ-22 אוגוסט 49 אמ"י, חט' 98, מיכל ג' 5825, תיק 3 (29/1/111).

- צבא בעיר - צה"ל ופריסתו הגאוגרפית בירושלים בשנותיה הראשונות של המדינה **403**
50. יעקב הרצוג, מנהל מח' עדות נוצריות במשרד הדתות לרוח"ם מ-25 אוגוסט 49, שלישי שרהב"ט לרמטכ"ל מ-31 אוגוסט 49, ו הרמטכ"ל לאלוף פיקוד מרכז מ-7 ספטמבר 49, אמ"י, חט' 98, מיכל ג' 5825 תיק 3 (29/1/111).
51. משה דיין לרמטכ"ל מ-29 ספטמבר 49, (הוגדר סודי ביותר) בנושא הר ציון, א"צ 31-2169/50.
52. על תכנון דמותו של צה"ל לתקופה שלאחר המלחמה ראה עמירם אורן לעיל הערה 44.
53. מסמך הרמטכ"ל למפקד חזית ג' מ-10 יוני 49 בנושא מבנה מיוחד למחוז ירושלים, א"צ 31-2169/505.
54. במאי 1949, עם השלמת הסכמי שביתת הנשק עם מצרים, לבנון וירדן והתקדמות עבודת המטה בתכנון השינוי במבנה צה"ל וההכרה בצורך לחסוך בתקורות מפקדות, החליט הרמטכ"ל על שינויים בחלוקה הארגונית מרחבת של צה"ל ברמה הארצית. המבנה שנקבע באוגוסט 1948, של חלוקת הארץ לארבע חזיתות בוטל. במקום זאת הוחלט ששטח המדינה יחולק לשלוש מפקדות מרחביות, צפון, מרכז ודרום. בעקבות השינוי בוטלה חזית המזרח, שטחה הצפוני הועבר לתחום מפקדת הצפון ואילו מרבית שטחה הועבר למפקדת המרכז. מסמך הרמטכ"ל מ-24 מאי 1949, א"צ 201-266/50, ו-35-95/51. על פי הנחיית המטה הכללי החל מ-26 יוני 1949, שונה שם מטות חזיתות א', ג' ו-ד' למטה מפקדת הצפון, המרכז והדרום בהתאם מסמך ראש מחלקה לתפקידי מטה (מת"ס), מרדכי מקלף, מ-15 יוני 49, א"צ 35-5422/49.
55. מסמך קצין אג"ם חזית המרכז, סא"ל דן לנר, לר' אג"ם במטכ"ל, מ-12 יוני 1949, תכנון רזרבות דוממות בירושלים, א"צ 37-95/1951 ו-252-11/1955.
56. מסמך קצין מנהלה פיקוד מרכז למטכ"ל אג"א/ תכנון מ-30 יוני 1949, א"צ 63-68/1953.
57. מסמך אלוף דוד שאלתיאל, המפקח הכללי מ-13 ספטמבר 1949, א"צ 37-95/1951.
58. דו"ח קצין אפסנאות פיקוד מרכז לאלוף הפיקוד מ-21 אוקטובר 49, התקדמות מבצע "נמלים", 63-68/53.
59. מסמך ר' מח' תכנון מבצעים במטכ"ל, סא"ל ישראל בר, לר' אג"ם מ-12 אוקטובר 1949, א"צ 20-103/1953.
60. מסמך ראש אג"ם מ-27 אוקטובר 1949, א"צ 20-103/1953.
61. מסמך ראש אג"ם מ-20 נובמבר 1949, א"צ 20-103/1953 ו-6-580/1951.
62. מסמך אג"ם/תכנון למפקדת פיקוד המרכז מ-15 נובמבר 1949, א"צ 6-580/1951.
63. לא נמצא מסמך של בן גוריון על הנחייה זו והדבר גם לא נרשם ביומנו. על דבר הנחייה ניתן ללמוד ממסמך של סגן הרמטכ"ל כמפורט בהערה הבאה.
64. מסמך סגן הרמטכ"ל מ-17 נובמבר 49 בנושא העברת בסיסים למרחב הפרוזדור, א"צ 6-580/1951.
65. מסמך ראש מה"ד לסגן הרמטכ"ל מ-20 נובמבר 49 בנושא העברת בסיסים למרחב הפרוזדור, א"צ 6-580/1951.
66. ראש מחלקת תכנון ומבצעים מ-20 נובמבר 49 לסגן הרמטכ"ל בנושא העברת בסיסים למרחב הפרוזדור, א"צ 6-580/1951.
67. פרטי-כל ישיבת הממשלה מ-9 אוגוסט ו-17 אוגוסט 1949, אמ"י.
68. פרטי-כל ישיבת הממשלה מ-8 נובמבר, 15 נובמבר, 5 דצמבר 1949, אמ"י.
69. פרטי-כל ישיבת הממשלה מדצמבר 1949, אמ"י.
70. פרטי-כל ישיבת הממשלה מ-11 דצמבר 1949, אמ"י.

71. מסמך הרמטכ"ל מ-14 דצמבר 1949, א"צ 37-97/1951.
72. מסמך סגן הרמטכ"ל מ-15 דצמבר 49 בנושא ירושלים, א"צ 195-766/53 ו-43-540/55 מסמך סגן הרמטכ"ל מ-16 דצמבר 1949, ירושלים - תיקון, סגן הרמטכ"ל מ-19 דצמבר 1949 בסיס אימונים העברה לירושלים א"צ 195-766/53.
73. מסמך ראש אג"ם/מה"ד מ-23 דצמבר 49, דו"ח התקדמות לאימון חטיבה מחוז עתודה ירושלים, א"צ 195-766/53.
74. מסמך אג"ם/ מבצעים למפקדת פיקוד המרכז מ-15 דצמבר 1949 א"צ 65-814/1952.
75. מסמך מפקדת מחוז ירושלים מ-18 דצמבר 1949, תוכנית ביצוע עבודות ביצורים בירושלים, א"צ 10-166/1951 ו-20-103/1953.
76. מסמך מפקד חטיבה 16 מ-26 דצמבר 1949, א"צ 252-11/1955.
77. עדכון ר' מח' מבצעים מ-25 דצמבר 1949, א"צ 20-103/1953.
78. פניית הרמטכ"ל מ-30 דצמבר 49 לשר הביטחון בנושא ירושלים, א"צ 43-540/55, וכן 195-766/53.
79. מסמך מפקדת חטיבה/מחוז מ-16 מרס 1950 דו"ח מבצע "נמלים", א"צ 72-814/1952.
80. ראש מטה חטיבה/ מחוז 16 לקצין הנדסה אזור ירושלים מ-2 מאי 1950, א"צ 72-814/52.
81. מסמך מפקדת חטיבה/ מחוז 16 מ-3 יולי 1950, מקומות אכסון דלק, א"צ 63-68/1953.
82. מסמך מפקדת גדוד 52 של חטיבה 5 מ-3 פברואר 1950, א"צ 10-166/51.
83. מסמך ראש לשכת אגף המטה הכללי מ-12 מאי 1950, מערך הכוחות ירושלים וחטיבה 5, א"צ 43-1166/1951, והערות בכתב יד הרמטכ"ל מ-17 מאי 1959, המסמך נמצא גם א"צ 18-61/52.
84. ראש לשכת סגן הרמטכ"ל לראש לשכת הרמטכ"ל מ-24 מאי 1950, מערך הכוחות - ירושלים וחטיבה 5, א"צ 18-61/1952.
85. מסמך מפקדת חטיבה 16 מחוז ירושלים מ-15 ספטמבר 1950, א"צ 84-814/1952.
86. לדוגמא, ראה מסמך מפקדת חטיבה 16 מחוז ירושלים מ-27 אוקטובר 1950 לפלוגה חיילי המילואים שהחליפה את פלוגת גדוד 54 של חטיבה 5 במשימות ביטחון שוטף בקו, א"צ 125-814/1952.
87. מסמך מפקדת חטיבה 16 מחוז ירושלים מספטמבר 1950 פקודת קבע לקו העירוני, א"צ 84-814/1952.
88. מסמך מפקד חטיבה/מחוז 16 מ-25 יולי 1950, מבצע "נמלים" א"צ 72-814/52, ו-63-68/53.
89. פניית מפקד חטיבה (מחוז) 16 לאלוף פיקוד מרכז מ-1 אוקטובר 1950, א"צ 72-814/1952.
90. מסמך מפקדת פיקוד מרכז למטכ"ל/אג"א מ-16 נובמבר 1950 א"צ 63-68/1953.
91. התכתבויות שונות בנושא בין המטכ"ל ובין מפקדת פיקוד המרכז, חטיבה 16 מחוז ירושלים ומפקדות החיילות המקצועיים ראה א"צ 63-68/1953 ו-92-137/1958.
92. מסמך אג"ם/ מבצעים מ-26 אוקטובר 1951, א"צ 92-137/1958.
93. ראה לדוגמא פניית קצין אספקה לר' אג"א בנדון מ-6 יולי 1951 א"צ 92-137/1958.
94. בארכיון צה"ל לא אותר תיעוד משנת 1952 ואילך תחת הכותרת "מבצע נמלים".

405 צבא בעיר - צה"ל ופריסתו הגאוגרפית בירושלים בשנותיה הראשונות של המדינה

95. מסמך מפקדת פיקוד המרכז מ-7 יולי 1950 צו הקמת בסיס אימונים נח"ל 910 במחנה אלנבי, א"צ 125-914/1952.

96. הרישום על בסיס מסמך אג"ם/מת"ם מ-5 אוקטובר 50 רשימת מחנות - נספח 1 לטופס מת"ם/2355, א"צ 17-566/56.

97. מסמך מ.מ.ר' מחלקת מבצעים, סא"ל יובל נאמן למפקח הכללי של משטרת ישראל מ-28 דצמבר 1950.

מקורות

אורן, ע' 2003: "צבא ומרחב במדינת ישראל" - שימושי הקרקע של צה"ל ממלחמת העצמאות ועד מבצע סיני (1948-1956), עבודת דוקטורט, אוניברסיטת חיפה, החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה.

אורן, ע' 2004: "סדר הכוחות של צה"ל וארגונו המרחבי תוך קביעת תחום המדינה וגבולותיה במלחמת העצמאות", חרב ועלה זית, ה', 83-121.

אפרת, א' 1967: ירושלים והפרוודור, גיאוגרפיה של עיר והר, ירושלים-תל אביב: הוצאת אחיאסף,

ביאלר, א' 1985: הדרך לבירה - הפיכת ירושלים למקום מושבה הרשמי של ממשלת ישראל בשנת 1949, קתדרה, 35, 163-191.

בן אריה, י' וגר, א' 1985: "שליבים בבנייתה והתפתחותה של ירושלים 1948-1967, בתוך: בראלי, א' (עורך), ירושלים החצויה 1948-1967, סדרת עידן מס' 18, ירושלים: הוצאת יד יצחק בן צבי, 91-114.

בראלי, א' (עורך) 1994: ירושלים החצויה 1948-1967, סידרת עידן מס' 18 ירושלים: הוצאת יד יצחק בן צבי

בריצי, מ' 1981: "המאבק המדיני על ירושלים", בתוך: שאלתיאל, א' (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, ירושלים: הוצאת יד יצחק בן צבי ומשרד הביטחון/ההוצאה לאור, 384-417.

גולן, א' 2001: שינוי מרחבי - תוצאות מלחמה, השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל 1948-1950, באר שבע: המרכז למורשת בן גוריון, קריית שדה בוקר / הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב,

גולני, מ' 1985: "ציונות ללא ציון? - עמדת היישוב ומדינת ישראל בשאלת ירושלים", בראלי, א' (עורך), ירושלים החצויה 1948-1967, סדרת עידן מס' 18, ירושלים: הוצאת יד יצחק בן צבי, 30-52.

גולני, מ' 1988: הנהגת היישוב ושאלת ירושלים במלחמת העצמאות, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית ירושלים

גולני, מ' 1992: ציון בציונות - המדיניות הציונית בשאלת ירושלים 1937-1949, תל אביב: מטכ"ל/קצין חינוך ראשי/גלי צה"ל ומשרד הביטחון/ההוצאה לאור, 125-137.

דרין-דרבקין, ח' ואחרים 1972: שימושי קרקע, מחירה וצורותיה אחזקה בישראל, המכון לשימושי קרקע, משרד השיכון, חוברת 1, 184-176.

יפתחאל, א' וקדר, ס' 2000: "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי", תיאוריה וביקורת, 16, 67-100.

לוי, י' (לויצה) 1986: תשעה קבין - ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות, ת"א, צה"ל / הוצאת מערכות ומשרד הביטחון/ההוצאה לאור

לורד, נ' 1989: "בן גוריון וקביעת ירושלים כבירת ישראל", בתוך: לבסקי, ח' (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים: הוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל/ החברה היסטורית הישראלית והמרכז לחקר הציונות והיישוב/האוניברסיטה העברית ירושלים, 337-403.

פעיל, מ' 1981: "האסטרטגיה הציונית - הישראלית בשאלת ירושלים במלחמת העצמאות" בתוך: שאלתיאל, א' (עורך) פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, ירושלים: הוצאת יד יצחק בן צבי ומשרד הביטחון/ההוצאה לאור, 383-355.

Anderson, E. (ed.) 1994: "Military Geography - The Changing Role of the Military", *GeoJournal*, **34**(2).

Anderson, E. (ed.) 1995: "The Military Environment", *GeoJournal*, **37**(2).

Beteman, M., and Reily, R. (eds.) 1987: *The Geography of Defence*, London & Sydney: Croom Helm.

Childs, J. 1998: *The Military Use of Land: a History of the Defence Estate*, New York: Peter Lang.

Clark, A. 1985: *Longman Dictionary of Human and Physical Geography*, Longman, England.

Clawson, M. 1968: *The Land System of the U.S.*, University of Nebraska Press, Lincoln.

Collins, J. M. 1998: *Military Geography for Professionals and the Public*. Washington, D.C. National Defense Univ. Press.

Coulson, M. 1995: "The geography of defence - developing themes of study" *GeoJournal*, **36**(4), 371-382.

Cragg, D. 2000: *Guide to Military Installations* (6th Edition), Mechanicsburg Pa: Stackpole Books

Department of Defense 1999: *Base Structure Report (A Summary of DoD's Real Property Inventory)* Fiscal Year 1999 Baseline, Office of the Deputy under Secretary of Defense, Installations & Environment.

Department of Defense 2002: *Base Structure Report (A Summary of DoD's Real Property Inventory)* Fiscal Year 2002 Baseline, Office of the Deputy under Secretary of Defense, Installations & Environment.

Eugene, J. P., Francis, A., and Galgano, Jr. (Eds.) 2001: *The Scope of Military Geography: Across the Spectrum from Peacetime to War*, The McGraw-Hill Companies, Inc.

Feitelson, E. 1999: "Social Norms, Rationales and Policies: Reframing Farmland Protection in Israel", *Journal of Rural Studies*, **15**, 431-446.

Jackman, A. 1962: "The nature of military geography". *Professional Geographer*, **14**, 7-12.

Larkin, R., and Grary P. L. 1983: *Dictionary of Concepts in Human Geography*, Greenwood Press, Westport-Connecticut, London-England.

O'Sullivan, P., and Miller, J. 1983: *The Geography of Warfare*. London & Canberra: Croom Helm.

Peltier, L. C., and Percy, G. E. 1966: *Military Geography*, New-York: Van Nostrand Company Inc.

Rhind, D., and Hudson, R. 1980: *Land Use*, Methuen, London, New York.

Soffer, A., and Minghi, J. V. 1986: "Israel's Security landscapes: the impact of military considerations on Landuses", *The Professional Geographer*, **38**, 28-41.

Sandars, C. T. 2000: *America's Overseas Garrisons: the Leasehold Empire*, C. T. S Oxford : Oxford University Press